

UDK 949.713:323.332

Izvorni znanstveni rad

Mira Kolar-Dimitrijević

POLOŽAJ RADNIŠTVA SJEVERNE HRVATSKE
U VRIJEME SAVSKE BANOVINÉ*

UVOD

Položaj radne snage veoma je kompleksan fenomen. Mnogi radnici, pogotovo radnici-seljaci, imali su više vrsta prihoda, pa im je i položaj izvan rada bio veoma raznolik. Zanemarujući ekstraprimanja, položaj radnika u ovom radu promatra se:

1. kroz prizmu radničkih zarada i nadnica;
2. kroz prizmu troškova života uz analizu svih pondera koji su bili uključeni u te troškove (hrana, odjeća i obuća, stanovanje, osvjetljenje i ogrjev);
3. kroz prizmu položaja radnika na radu i zaštitnog radničkog zakonodavstva;
4. kroz prizmu intenziteta sindikalne aktivnosti.

Na položaj radnika utjecali su mnogi faktori. Zarade, tj. sva primanja u novcu i naturi, realna nadnica izražena kupovnom moći radničke nadnice, stanovi radnika i vezanost za selo, radno vrijeme, zaštita radnika na radu i radničko zakonodavstvo utjecali su na položaj radničke klase, koji se u uvjetima kapitalizma u deceniju pred drugi svjetski rat na području Savske banovine poboljšavao gotovo isključivo borbom radništva s pomoću sindikata.¹

ZARADE I NADNICE

Zarada je životno pitanje radnika. Međutim, iako je nakon završetka prvoga svjetskog rata članom 427 Versajskog ugovora bilo određeno da nadnica mora osiguravati pristojan nivo života radnika, i da za isti

* Ovaj je rad izvod iz disertacije »Položaj i struktura radništva sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine« (Zagreb, str. 719–801).

¹ O istraženosti ovog problema vidi moj rad »Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi, ČSP, 1–2/1969, 139–179. Sumarni opis položaja radništva u međuratnom razdoblju dala sam u radu »O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju«, ČSP, 1/1971, 57–73. O radništvu čitave Jugoslavije piše *M. Sokolski*, Najamnina u staroj Jugoslaviji, Beograd 1951, i *Č. Đurđević*, Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije pred drugi svjetski rat, Beograd 1951. Oba rada nemaju detaljnijih pregleda o kretanju zarada, te i ne mogu služiti za komparaciju položaja radništva na našem području s općejugoslavenskim stanjem.

rad ne smije postojati razlika u nagrađivanju između muškog i ženskog rada, u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, kršena su oba načela i zarada je malokad pokrivala najnužnije potrebe radnika. Anketa koju je provela zagrebačka Trgovinsko-industrijska komora u Savskoj banovini 1935. i koju je sistematizirao A. Benko Grado otkrila je poraznu činjenicu da 52,2% industrijskih radnika nisu zarađivali ni toliko koliko je potrebno za pokriće troškova fiziološko-egzistencijalnog minimuma jedne osobe, a da se o uzdržavanju obitelji i ne govori. Prema tome, polovica industrijskog radništva na području Savske banovine nije imala uvjete za normalnu životnu egzistenciju, i, da nije postojala kategorija radnika-seljaka koji su dio svojih potreba pokrivali prihodima malih seoskih domaćinstava, teško da bi se nadnice i zarade na području Savske banovine mogle kretati na tako niskom nivou s obzirom na troškove života. Ujedno dolazimo do zaključka da se radnička klasa Savske banovine nalazila u različitom položaju s obzirom na izvore prihoda, i da je položaj pravih gradskih radnika, koji su živjeli isključivo od svoje zarade, bio gori od položaja radnika-seljaka koji su imali dva izvora prihoda.

Statistika nadnica i zarada jedna je od najtežih materija statistike rada... Pod nadnicom se razumijevaju novčana primanja radnika za njegov najamni rad, i ponajčešće nam je evidentno samo ovo primanje radnika. Zarada uključuje sva primanja radnika u novcu i u naravi, pa zarada evidentnije pokazuje i akordni rad kao vremenski neodređenu nadnicu. Jugoslavija nije vodila službenu statistiku nadnica i zarada, ali ipak raspoložemo dvama relevantnim izvorima koji nam omogućuju da utvrdimo kretanje radničkih primanja u duljem vremenskom periodu. Prvi je izvor statistika Središnjeg ureda za socijalno osiguranje radnika, a drugi radovi Artura Benka Grada objavljeni u *Indeksima i Anketi o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*.

a) Nominalne radničke nadnice Središnjeg ureda za socijalno osiguranje radnika

Središnji ured za socijalno osiguranje radnika ostavio nam je prikaz godišnjeg kretanja nadnica od 1922. do 1940. godine na području pojedinih okružnih ureda za socijalno osiguranje i na području čitave Jugoslavije (tabela 1), a od polovice 1932. registrirana su i mjesečna kretanja (tabela 2). Ta statistika ima svojih nedostataka... Prvi i glavni jest taj što ona uključuje i dio činovnika i namještenika, a isključuje rudare, željezničare i poljoprivredne radnike koji su činili gotovo polovicu radničke klase. Ako i zapostavimo djelovanje primanja činovnika i namještenika zbog njihova malog broja u ovom osiguranju (većina ih je bila osigurana u namješteničkom osiguranju Merkur kao elitnijem), ipak prosjek nominalnih nadnica — osobito u najvišem, dvanaestom platnom razredu (zarade iznad 48 dinara dnevno) — nije posve točan, te o tome moramo voditi računa. U prvom platnom razredu (nadnice do osam dinara dnevno) nalazili su se naučnici i kućne pomoćnice, koji su dio zarade primali u naturi u obliku stana i hrane, te nisu evidentna sva njihova primanja. Socijalno osiguranje iskazanu nadnicu naziva prosječnom osiguranom nadnicom, što također nije najsretniji termin, jer ta nadnica ne iskazuje

Tabela 1.

PROSJEČNA GODIŠNJA NADNICA RADNE SNAGE OKRUŽNIH UREDA SAJSKE BANOVINE U USPOREDBI S DALMACIJOM
I JUGOSLAVIJOM OD 1929. DO 1939* (bez Merkura)

U dinarima

Okružni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Karlovac	23,26	23,52	23,26	21,80	20,46	19,86	19,90	20,29	21,36	21,66	22,20
Osijeck	24,83	24,93	22,50	20,91	20,49	19,54	19,10	19,62	20,58	21,97	22,28
Sušak	32,37	32,51	31,99	30,22	28,72	27,77	27,51	27,42	29,17	29,77	30,23
Zagreb	28,29	28,51	26,03	25,00	23,86	23,24	22,95	23,49	24,44	24,59	24,96
Dubrovnik	30,38	30,65	28,21	27,15	25,52	24,67	24,36	24,06	24,06	24,14	24,93
Split	28,32	28,25	28,19	26,20	24,65	23,44	23,06	23,23	24,42	25,09	26,07
Jugoslavija	26,32	25,96	25,48	23,72	22,33	21,33	20,72	20,77	21,84	22,75	23,36

Minimalna nadnica tiskana kurzivom.

Maksimalna nadnica poludebelo.

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita* 1930, 186; 1931, 211; 1932, 274; 1933, 140; 1934, 157; 1935, 173; 1936, 127; 1937, 290; 1938, SD, 130; 1939, SD, 71; 1940 SD, 27.

prosjeck zarada u najvišem platnom razredu (registrira ih samo da su više od 48 dinara dnevno, ali ne navodi gornju granicu).

Izrađena na velikom broju uzoraka i obuhvaćajući više od 50% radništva ta nam je statistika ipak »barometar« za položaj radništva izražen nadnicama. Usporedbom prosječno osiguranih nadnica na područjima okružnih ureda, koja se u našem slučaju poklapaju s regijama I i II stupnja, možemo ustanoviti ovisnost nadnica o strukturi radništva, i onda istraživati uzroke tih pojava. Takav tretman otkriva neograničene mogućnosti istraživanja i detaljiziranja, i ovdje prezentirani zaključci ne mogu nas zadovoljiti s obzirom na izloženu dokumentaciju.

Iz tabele 1 vidimo da su najviše nadnice bile 1929—1930, a od 1932. do 1936. najniže. Nakon završetka krize nadnice dugo nisu pokazivale tendenciju rasta usprkos povoljnom poslovanju većine privrednih grana, te su tek 1937. počele pokazivati stanovito poboljšanje. U raskoraku između povoljnih privrednih kretanja i niskih nadnica treba tražiti uzroke brojnih štrajkova u toku 1935. i 1936. godine. Prosječne nadnice ponovo počinju rasti pod utjecajem prijeratnih inflatorskih kretanja u drugoj polovici 1935, ali ni 1939. ne dosežu razinu iz 1929. U periodu gospodarske depresije nominalna nadnica radnika opala je za više od 20%, a na području Zagreba gotovo za četvrtinu.² Padanje i dizanje nadnica bilo je na područjima raznih okružnih ureda veoma različito, i to je još jedna karakteristika jugoslavenske radničke nadnice. Uzroke toj pojavi treba tražiti u nejednakoj privrednoj razvijenosti zemlje, odnosno u agrarnoj prenaseljenosti i mogućnostima radnika-seljaka da radi za nižu nadnicu nego pravi industrijski radnik-proleter. To je čak bilo presudnije nego bogatstvo kraja... Tako je na području osječkog okružnog ureda, usprkos njegovoj privrednoj razvijenosti, nadnica bila niža nego na području okružnog ureda u Sušaku, gdje je kvalificirana radna snaga pomoraca na brodovima i metalaca u brodogradilištima imala viša primanja. Djelomično je to i razumljivo. Radništvo u pasivnim primorskim krajevima moralo je sve kupiti na tržišnici, pa su čak i težaci i ribari morali kupovati kruh za hranu.

Sa tabele 2, gdje su podaci tabele 1 prikazani u relativnom izrazu, vidimo da je najviša prosječna nadnica za vrijeme postojanja Savske banovine bila 1930. godine, i takva sve do 1939. nije više realizirana, usprkos tome što su cijene počele rasti nakon 1935. godine.

Djelovanje velike gospodarske depresije odrazilo se na nadnicu jugoslavenskih osiguranih radnika već 1930. godine. Za Savsku banovinu statistika je to djelovanje registrirala tek 1931. godine, a na području karlovačkog i sušačkog ureda tek 1932. Nadnice su u svim regijama padale do 1935, kad su najniže. Prema statistici Socijalnog osiguranja, od 1929. do 1935. nadnice su snižene za 18%, ali budući da su 1930. bile više nego 1929 — a i zbog toga što na tabeli 2 ne vidimo opada-

² Okružni ured za osiguranje radnika u Ljubljani izradio je 11. II 1935. elaborat »Zemljevid delavskih mezd v Jugoslaviji« u kojemu je pokazao da su osigurane nadnice pale od rujna 1930. do rujna 1934. prosječno za 22,99% i da su najmanje bile na području okružnog ureda u Ljubljani (18,81%), Karlovcu (19,89%), Sušaku (20,70%), Splitu (24,25%), Zagrebu (24,44%) i Novom Sadu (24,47%) (AJ, Min. trgovine i industrije, kut. 1008, jed. 1896 — III — 3735/31, 2 1935).

Tabela 2.

KRETANJE NOMINALNE NADNICE NA PODRUČJU SJEVERNE HRVATSKE
OD 1929. DO 1939. PREMA SUZOROVIM PODACIMA

Indeks 1929 = 100

Godina	Prosječna nadnica						
	Savska banovina dinara	Indeks	Jugo- slavija	Osijek	Okružni uredi		
					Sušak	Zagreb	Karlovac
1929.	27,18	100	100	100	100	100	100
1930.	27,36	101	99	101	100	101	101
1931.	25,94	95	96	91	99	92	100
1932.	24,48	89	90	84	93	88	94
1933.	23,38	84	85	82	89	84	88
1934.	22,60	83	81	79	86	82	85
1935.	22,36	82	79	77	84	81	85
1936.	22,70	83	79	79	85	83	87
1937.	23,88	88	83	83	90	86	92
1938.	24,49	90	86	88	92	87	93
1939.	24,91	91	89	90	93	88	95

nje nadnica kod najvišeg platnog razreda osiguranika, kod kojih je i provedena najveća redukcija — stvarno snižavanje zarada iznosilo je čak 40%. U odnosu na Jugoslaviju kriza je bila nadnicom nešto slabije izražena na području Savske banovine, osobito na području sušačkog i karlovačkog okružnog ureda, gdje je imala slabije djelovanje i gdje se nadnica počela brže oporavljati nego drugdje. Na području zagrebačkog okružnog ureda prosječna nadnica bila je nešto slabija od banovinskog prosjeka, usprkos lokaciji jakih industrijskih centara Zagreba, Varaždina i Siska na tom području s jakom koncentracijom pravih radnika. Na tom području 1939. godine registrirana je nova kriza nastala zbog smanjivanja opsega poslovanja nekih poduzeća koja su radila s uvoznim sirovinama, kao i zbog intenzivnijeg zapošljavanja ženske radne snage na račun muške koja odlazi na vojne vježbe.

Zanimljivo je usporediti indekse prosječnih godišnjih zarada s indeksima osiguranog radništva po privrednim granama. Uočava se da poljoprivreda, metalska industrija, industrija papira, komunalno radništvo i građevinarstvo zaostaju za općim trendom, pa vjerojatno kod tih vrsta radništva treba tražiti uzroke zaostajanja nadnica.

Prema SUZOR-ovoj statistici nadnica možemo pratiti i sezonske promjene nadnica, koje su se počele evidentirati od druge polovice 1932. godine (tabela 3). Obrada prezentiranih kretanja zahtijevala bi posebna studijska istraživanja, jer ove tabele pružaju velike mogućnosti za analizu kretanja nadnica osiguranih radnika, osobito za utvrđivanje područja s

Tabela 3.

PROSJEČNA MJESEČNA NADNICA MUŠKIH I ŽENSKIH OSIGURANIKA OKRUŽNIH UREDA SAVSKE BANOVINE OD 1932. DO 1939 (bez Merkura)*

U dinarima

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Godina 1932.												
Karlovac								21,58	21,35	21,42	21,09	
Osijek								20,70	20,90	21,03	20,62	
Sušak								29,91	29,73	29,85	29,90	
Zagreb								25,23	25,26	25,12	24,51	
Jugoslavija								23,77	23,57	23,49	23,16	
Godina 1933.												
Karlovac	20,79	20,26	20,43	20,57	20,58	20,82	20,73	20,53	20,49	20,35	19,98	
Osijek	20,61	20,68	20,45	20,34	20,58	20,36	20,63	21,40	20,59	20,86	20,14	
Sušak	29,57	29,31	29,03	29,22	29,19	29,18	28,24	28,24	28,14	28,35	28,56	
Zagreb	23,97	23,70	23,83	24,06	24,23	24,15	23,94	23,89	23,93	23,75	23,53	
Jugoslavija	22,71	22,55	22,39	22,70	22,47	22,40	22,17	22,49	22,21	22,21	21,92	
Godina 1934.												
Karlovac	19,90	19,71	19,62	19,90	19,84	19,82	19,74	19,86	19,91	20,06	19,91	
Osijek	19,91	19,24	19,28	18,97	19,17	19,49	19,72	19,89	19,96	20,10	19,63	
Sušak	28,53	28,13	28,34	27,84	28,31	28,04	27,75	26,62	27,15	27,55	27,48	
Zagreb	23,35	23,23	23,24	23,40	23,40	23,32	23,33	23,36	23,24	23,15	23,01	
Jugoslavija	21,73	21,44	21,43	21,42	21,32	21,34	21,38	21,41	21,40	21,23	21,04	

Statistika nije rađena od I do VIII mjeseca

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	IX	XII
Godina 1935.												
Karlovac	19,87	19,77	19,67	19,74	19,81	19,87	20,00	20,00	20,02	20,02	20,01	19,94
Osijek	19,10	19,03	18,53	18,80	19,10	19,05	19,42	19,57	19,43	19,37	19,03	18,81
Sušak	27,92	27,24	27,63	27,60	27,64	26,92	27,36	26,82	27,33	27,79	27,79	28,38
Zagreb	22,79	22,68	22,78	22,87	22,87	22,88	23,02	23,04	23,17	23,19	23,10	22,96
Jugoslavija	20,83	20,77	20,63	20,61	20,66	20,66	20,81	20,83	20,89	20,84	20,67	20,53
Godina 1936.												
Karlovac	19,64	19,80	19,94	20,13	20,17	20,28	20,27	20,42	20,72	20,74	20,64	20,55
Osijek	18,77	18,71	18,91	19,27	19,27	19,72	19,80	19,80	20,89	20,25	20,59	20,10
Sušak	27,53	27,18	27,69	27,21	26,92	26,89	27,44	27,50	27,37	27,82	27,64	27,82
Zagreb	22,78	22,73	22,85	22,95	23,02	23,21	23,67	23,87	23,65	24,23	24,36	24,18
Jugoslavija	20,39	20,29	20,35	20,41	20,37	20,66	20,97	21,08	21,12	21,28	21,18	20,88
Godina 1937.												
Karlovac	20,30	20,04	20,19	20,96	21,15	21,36	21,75	21,89	22,16	22,20	21,77	21,66
Osijek	20,18	19,39	19,80	20,24	20,93	20,91	20,83	20,70	20,65	20,97	21,13	20,70
Sušak	27,98	28,09	28,93	29,32	29,38	29,11	29,21	29,02	29,60	29,68	29,75	29,72
Zagreb	23,76	23,77	24,12	24,30	24,37	24,54	24,59	24,79	24,86	24,77	24,61	24,38
Jugoslavija	20,74	20,57	20,74	21,18	21,59	21,90	22,90	22,46	22,59	22,63	22,46	22,15

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Godina 1938.												
Karlovac	21,66	21,67	21,46	21,82	21,67	21,81	21,82	21,81	21,53	21,79	21,53	21,31
Osijek	21,17	20,92	21,68	21,21	21,62	21,71	21,85	22,00	22,26	22,88	23,42	22,39
Sušak	29,44	29,27	29,30	29,39	29,58	29,40	29,79	30,01	30,05	30,22	30,18	30,64
Zagreb	24,10	24,21	24,52	24,57	24,44	24,55	24,78	24,81	24,91	24,84	24,75	24,55
Jugoslavija	22,09	21,95	22,13	22,23	22,39	22,72	22,97	23,23	23,40	23,41	23,27	22,89
Godina 1939.												
Karlovac	21,23	21,22	21,29	21,62	21,57	21,59	22,19	23,07	23,05	22,77	23,15	23,42
Osijek	22,12	21,88	22,08	21,65	21,87	21,81	21,91	22,25	22,36	23,08	22,81	23,15
Sušak	30,33	30,46	30,72	32,05	30,46	29,85	28,35	30,19	29,76	30,03	30,48	30,58
Zagreb	24,34	24,46	24,70	<u>24,85</u>	24,85	24,88	25,11	25,25	25,10	25,07	25,12	25,49
Jugoslavija	22,65	22,61	22,74	22,99	23,16	23,03	23,42	23,80	23,80	23,89	23,82	23,75

Minimalna nadnica u godini tiskana kurzivom.

Maksimalna nadnica u godini tiskana poludebelo.

Maksimalna nadnica u pregledu podvučena tankom linijom.

Minimalna nadnica u pregledu podvučena poludebelom linijom.

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita* god. 1932-1940. Za ranije vrijeme nema podataka.

najnižom, srednjom, višom i najvišom nadnicom u određenom trenutku, uz napomenu koliki je postotak sjevernohrvatskog odnosno jugoslavenskog radništva primao tu nadnicu. Na području Slavonije najviše su zarade bile najčešće u kolovozu, svakako u drugom dijelu godine, a najniže u veljači. Sve do 1939. na tom su području zabilježene najniže nadnice na području Savske banovine, a tada je slična tendencija zabilježena na području Karlovca uslijed krize drvne industrije. Najviše zarade ima — kako sam već istakla — područje Sušaka, i to obično potkraj ili na početku godine, vjerojatno zbog obračuna koji su tada imali pomorci s pomorskim kompanijama na povratku s dugotrajnih putovanja. Područje zagrebačkog okružnog ureda našlo se po nadnicama negdje u sredini. Ipak su tu nadnice nešto više od jugoslavenskog prosjeka, i do 1935. najviše u ljetnim mjesecima. Tada pod utjecajem vala štrajkova dolazi do iznenadnih skokova u kretanju prosječnih nadnica, pa su one 1935. bile najviše u listopadu, a 1936. u studenom. Zbog inflacionih kretanja, sezonske oscilacije nakon 1937. postaju sve nepravilnije, i sve je jači trend izvanrednih povišica. U lipnju 1938. najvišu nadnicu imaju Sušak i Karlovac (28,81—29,40), ali se ona odnosi samo na 4,3% osiguranih jugoslavenskih radnika. Najveći postotak radništva imao je najnižu i srednju prosječnu nadnicu koja se kretala između 20 i 25 dinara, te se upravo ona može smatrati prosječnom radničkom nadnicom na području Savske banovine.

Zanimljivo je razmotriti i udio osigurane radne snage (bez činovnika osiguranih kod Merkura) u najvišem i najnižem platnom razredu socijalnog osiguranja.

Iz tabele 4 vidimo kako se pod utjecajem krize smanjivao postotak osiguranih u najvišem platnom razredu, i da s malim iznimkama ta tendencija postoji na području sjeverne Hrvatske sve do 1937. godine, kad se postotak dobro plaćenih radnika povećava. Zanimljiva je 1938. godina, kad se jedino na području okružnog ureda u Karlovcu smanjuje postotak radnika plaćenih iznad 48 dinara dnevno.

Suprotno tome (tabela 5), u najnižem platnom razredu (nadnica do 8 dinara) najveći postotak radnika bio je osiguran 1929. godine, i od tada se postotak tih radnika iz godine u godinu smanjuje na području sjeverne Hrvatske, te je manji od jugoslavenskog prosjeka i potvrđuje izjavu industrijalaca da su na području Hrvatske nadnice radnika više nego u drugim krajevima, i da je zbog toga proizvodnja skuplja.

Usporedbom tabele 6 i 7 vidimo da su radnici imali znatno veću prosječnu nadnicu od radnica, i da je ta razlika 1934. godine (od kada imamo podatke te vrste) iznosila kod okružnog ureda za socijalno osiguranje u Karlovcu 4,5 dinara, a kod okružnog ureda u Sušaku 13,93 dinara. Godine 1939. ta se razlika kod istih okružnih ureda kretala od 5,80 do 15 dinara, pokazujući nastojanje poslodavaca da s pomoću srozavanja ženske nadnice djeluju i na kretanje nadnica muških radnika forsirajući zapošljavanje žena. Nadnica žena bila je uistinu manja od muške ne za 20% — kako se obično pisalo i govorilo — već u pravilu za jednu četvrtinu. Ta je razlika kod zagrebačkog okružnog ureda — kao industrijski najrazvijenijeg područja sjeverne Hrvatske — iz-

Tabela 4.

UDIO OSIGURANE RADNE SNAGE (BEZ MERKURA) U NAJVIŠEM PLATNOM RAZREDU (XII) OD 1929. DO 1939. NA
PODRUČJU HRVATSKE*

(Iskazano u postotku od ukupne radne snage)

Podaci za lipanj

Područje	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Ouzor Bjelovar**	5,4	5,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ouzor Brod**	11,9	11,5	8,7	—	—	—	—	—	—	—	—
Ouzor Karlovac	8,2	10,1	10,4	9,4	7,1	5,8	5,5	5,3	6,1	5,6	6,5
Ouzor Osijek	10,0	10,8	9,5	8,8	9,1	8,9	8,1	7,9	8,1	8,3	8,9
Ouzor Sušak	34,2	35,4	3,5	31,3	27,3	23,6	21,4	20,4	25,2	27,1	27,1
Ouzor Varaždin**	8,7	5,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ouzor Zagreb	22,8	23,8	19,8	21,4	16,4	13,5	12,6	12,5	13,9	15,5	15,3
Sjeverna Hrvatska	15,7	16,7	16,6	15,6	14,1	12,1	12,0	11,0	13,0	12,4	13,4
Dalmacija	20,6	24,4	25,9	23,5	17,7	16,2	14,1	13,2	14,1	14,8	18,6
Jugoslavija	15,9	16,4	16,8	14,8	12,1	10,3	9,0	8,7	9,4	10,2	10,8

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*: 1930, br. 9; 1931, br. 9; 1932, 552, 1933, br. 9; 1934, br. 9; 1935, 490; 1936, 469; 1937, 682; 1938, SD, 273; 1939, SD, 273; 1940, SD, 190.

** Reorganizacijom okružni ured ukinut i uklonjen u druga područja.

Tabela 5.

UDIO OSIGURANE RADNE SNAGE (BEZ MERKURA) U NAJNIŽEM PLATNOM RAZREDU OD 1929. DO 1939. NA PODRUČJU HRVATSKE*

(Iskazano u postotku od ukupne radne snage)

Područje	Podaci za lipanj											
	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.	
Ouzor Bjelovar**	21,8	19,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ouzor Brod**	14,5	14,3	16,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ouzor Karlovac	10,2	10,9	11,3	12,3	10,7	9,2	8,6	9,1	6,8	6,5	6,8	6,8
Ouzor Osijek	10,9	10,7	12,8	14,7	14,3	13,4	13,7	13,0	11,9	12,0	12,2	12,2
Ouzor Sušak	9,4	9,0	8,4	8,5	7,7	6,5	6,7	7,4	5,7	6,6	5,0	5,0
Ouzor Varaždin**	19,2	17,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ouzor Zagreb	10,4	9,6	10,4	11,9	10,2	9,5	10,2	10,3	8,1	8,2	8,5	8,5
Sjeverna Hrvatska	12,5	11,7	11,3	11,6	11,4	10,5	10,9	10,8	9,0	9,2	9,3	9,3
Dalmacija	8,2	8,3	8,2	9,4	9,6	9,4	7,8	8,2	6,7	5,4	7,4	7,4
Jugoslavija	14,3	13,0	12,2	11,9	12,4	12,6	13,3	13,9	10,2	9,6	10,3	10,3

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*: 1930, br. 9; 1931, br. 9; 1932, 552, 1933, br. 9; 1934, br. 9; 1935, 490; 1936, 469; 1937, 682; 1938, SD, 273; 1939, SD, 273; 1940, SD, 190.

** Reorganizacijom okružni ured ukinut i uklonjen u druga područja.

nosila u prosjeku deset dinara, te je bila veća od jugoslavenskog prosjeka, usprkos tome što su žene na zagrebačkom području bile plaćene nešto bolje od prosjeka u Jugoslaviji.

Zapažamo da su i kod radnika i kod radnica najniže prosječne zarade registrirane na području Slavonije i to 1935. godine. Najnižu depresiju dostižu prosječne nadnice te godine još samo kod radništva na području zagrebačkog okružnog ureda za socijalno osiguranje radnika. Na području karlovačkog i sušačkog okružnog ureda prosječne osigurane nadnice već 1935. pokazuju tendenciju povisivanja zahvaljujući vjerojatno upornijem i sindikalno jedinstvenijem radništvu i vrsti radništva. Time radnici karlovačkog i sušačkog područja prednjače u akciji za povisivanje prosječnih zarada u čitavoj Jugoslaviji, gdje se nadnice žena srozavaju sve do 1936. godine, a nadnice radnika pokazuju te godine neznatno povišenje. Blagi porast prosječnih godišnjih nadnica u 1936. pokazivali su i ostali okružni uredi na području sjeverne Hrvatske, što je svakako rezultat mnogobrojnih štrajkova, kojih je na području sjeverne Hrvatske bilo znatno više nego drugdje.

Sezonsko kretanje prosječne nadnice osiguranika na području sjeverne Hrvatske od druge polovice 1932. pa do 1939. možemo pratiti na tabeli 8, a za žensku radnu snagu od 1935. do 1939. na tabeli 9. Svaka od tih tabela zahtijevala bi detaljnu obradu uz analizu privredne situacije na području pojedinog okružnog ureda za socijalno osiguranje.

Za razliku od prosječno osigurane nadnice muške radne snage, gdje su broj radnika i kriza utjecali na formiranje opće plaćevne strukture, na tabeli 9 vidimo da se najbolje plaćene radnice ne nalaze na području sušačkog okružnog ureda. One su ondje najbolje plaćene 1936. godine, ali 1935. i 1939. to su radnice Zagreba, 1937. Karlovca, a 1938. Osijeka. Usprkos ovako neravnomjernom kretanju nadnica možemo utvrditi da je ženska radna snaga bila najslabije plaćena na području okružnog ureda u Osijeku — i to obično na početku godine, dok su u drugoj polovici godine prosječne nadnice osiguranica socijalnog osiguranja uglavnom bolje, iako i tu ima znatnih skretanja.

I na kraju iz SUZOR-ove statistike možemo vidjeti udio osigurane ženske radne snage (bez činovnica osiguranih u Merkuru) u najvišem i najnižem platnom razredu na području sjeverne Hrvatske (tabele 10 i 11). Vidimo da je u najvišem platnom razredu samo 4,4% osiguranih radnica 1929. godine, i da su se do 1935. zarade dobro plaćenih radnica toliko snizile da su one morale napustiti tu grupu, i taj procent opada na 2,2%, a u nekim područjima (okružni ured za osiguranje Karlovac) i ispod 1%.

Nasuprot tome postotak osigurane ženske radne snage u najnižem platnom razredu veoma je visok s obzirom na mali broj naučnica. Moramo stoga zaključiti da se u tom razredu krila kućna posluga i slične kategorije slabo plaćene ženske radne snage. U toj platnoj grupi — koja je primala ispod osam dinara dnevno — nalazilo se 1935. godine 6,5% radnica na području sjeverne Hrvatske, što je za 3% niže od jugoslavenskog prosjeka. Međutim, zbog ograničavanja broja naučnica

Tabela 6.

PROSJEČNA GODIŠNJA NADNICA OSIGURANIKA OKRUŽNIH UREDA
SAVSKE BANOVINE U USPOREDBI S DALMACIJOM I JUGOSLAVIJOM
OD 1934. DO 1939 (bez Merkura)*

U dinarima

Okružni ured	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Karlovac	21,21	21,27	21,66	22,71	23,09	23,86
Osijek	20,82	20,29	20,85	21,86	23,29	23,73
Sušak	30,83	31,10	30,40	32,33	33,14	33,42
Zagreb	26,75	26,55	27,13	28,27	28,44	28,79
Dubrovnik	27,11	26,79	26,32	26,77	27,00	27,67
Split	27,38	26,84	26,63	28,32	29,15	30,04
Jugoslavija	23,11	22,45	22,47	23,60	24,63	25,36

Minimalna nadnica tiskana kurzivom.

Maksimalna nadnica tiskana poludebelo.

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*. Za vrijeme prije 1934. nema podataka.

Tabela 7.

PROSJEČNA GODIŠNJA NADNICA OSIGURANICA OKRUŽNIH UREDA
SAVSKE BANOVINE U USPOREDBI S DALMACIJOM I JUGOSLAVIJOM
OD 1934. DO 1939 (bez Merkura)*

U dinarima

Okružni red	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Karlovac	16,70	16,81	17,23	17,94	17,86	18,08
Osijek	15,21	15,18	15,56	16,30	17,27	17,53
Sušak	16,90	17,05	17,53	17,64	18,03	18,38
Zagreb	17,82	17,51	17,69	18,19	18,28	18,86
Dubrovnik	15,40	14,61	13,90	13,75	14,40	15,65
Split	13,14	12,69	12,57	13,25	13,59	13,71
Jugoslavija	16,63	16,27	16,23	16,89	17,48	17,89

Minimalna nadnica tiskana kurzivom.

Maksimalna nadnica tiskana poludebelo.

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*. Za vrijeme prije 1934. nema podataka.

Tabela 8.
 PROSJEČNA MJESEČNA NADNICA OSIGURANIKA OKRUŽNIH UREDA SAVSKE BANOVINE OD 1932. DO 1939* (bez Merkura)
 U dinarima

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Godina 1932.												
Karlovac								22,98	22,95	23,22	22,78	22,56
Osijek								22,07	22,29	22,37	21,84	21,33
Sušak								33,65	33,20	33,38	33,39	33,25
Zagreb								29,13	29,25	29,21	28,41	28,57
Jugoslavija								25,90	25,60	25,58	25,19	24,91
Statistika nije rađena od I do VIII mjeseca												
Godina 1933.												
Karlovac	22,34	21,67	21,81	21,94	21,91	22,35	22,33	22,11	22,07	21,84	21,37	21,55
Osijek	21,55	21,74	21,09	21,09	21,54	21,55	22,24	23,20	22,17	22,43	21,53	20,46
Sušak	32,72	32,47	32,30	32,44	32,39	32,34	31,55	31,40	30,97	31,39	31,67	31,14
Zagreb	28,14	19,64	27,82	28,01	28,18	28,14	27,61	27,50	27,55	27,39	27,15	27,24
Jugoslavija	24,84	24,73	24,44	24,76	24,47	24,38	24,11	24,43	24,06	24,10	23,79	23,77
Godina 1934.												
Karlovac	21,40	21,07	20,77	21,25	21,16	21,07	21,15	21,21	21,23	21,47	21,29	21,40
Osijek	21,29	20,32	20,38	19,81	20,25	20,81	21,13	21,38	21,49	21,57	21,07	20,51
Sušak	31,78	31,31	31,28	31,36	31,35	31,18	30,86	29,35	29,87	30,52	30,46	31,42
Zagreb	27,33	27,06	26,81	26,92	26,91	26,75	26,69	26,70	26,58	26,57	26,46	26,38
Jugoslavija	23,80	23,41	23,25	23,20	23,04	23,03	23,08	23,11	23,12	22,99	22,83	22,68

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Godina 1935.												
Karlovac	21,52	21,35	21,12	21,15	21,22	21,27	21,44	21,47	21,25	21,21	21,25	21,09
Osijek	20,30	20,26	19,48	19,86	20,32	20,26	20,83	20,95	20,79	20,70	20,09	19,79
Sušak	31,65	30,94	31,15	31,06	31,23	29,96	30,38	29,83	30,15	30,72	30,87	31,74
Zagreb	26,67	26,57	26,53	26,51	26,47	26,40	26,51	26,45	26,57	26,66	26,60	26,63
Jugoslavija	22,81	22,75	22,44	22,35	22,38	22,33	22,49	22,46	22,54	22,51	22,34	22,26
Godina 1936.												
Karlovac	20,78	20,95	21,15	21,51	21,43	21,57	21,75	21,90	22,26	22,28	22,13	22,06
Osijek	19,89	19,65	19,99	20,33	20,54	21,05	21,14	21,18	21,18	21,68	21,97	21,26
Sušak	31,02	30,61	30,86	30,25	29,67	29,65	30,41	30,42	29,97	30,95	30,37	30,88
Zagreb	26,64	26,57	26,48	26,55	26,51	26,72	27,18	27,29	27,21	27,95	28,09	28,01
Jugoslavija	22,18	22,09	22,10	22,09	22,00	22,32	22,67	22,71	22,75	23,02	22,88	22,58
Godina 1937.												
Karlovac	21,93	21,49	21,49	22,16	22,47	22,69	23,14	23,14	23,42	23,62	23,02	22,96
Osijek	21,38	20,76	21,04	21,54	22,09	22,13	22,12	22,10	22,01	22,39	22,35	21,99
Sušak	30,98	30,97	32,14	32,50	32,41	31,98	32,51	32,10	32,88	32,89	33,10	33,27
Zagreb	27,76	27,74	27,95	28,28	28,27	28,36	28,31	28,44	28,54	28,55	28,38	28,20
Jugoslavija	22,54	22,39	22,45	22,95	23,32	23,61	23,90	24,15	24,31	24,39	24,23	23,99

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
	Godina 1938.											
Karlovac	23,15	22,99	22,61	23,01	22,98	23,17	23,35	23,28	23,01	23,37	23,13	23,04
Osijek	22,54	22,07	22,96	22,48	22,95	23,21	23,31	23,36	23,62	24,37	24,56	23,53
Sušak	33,02	32,80	32,86	32,79	32,91	32,72	33,25	33,30	33,19	33,48	33,50	33,97
Zagreb	28,18	28,19	28,55	28,55	28,30	28,35	28,45	28,41	28,53	28,63	28,57	28,54
Jugoslavija	24,05	23,82	24,03	24,17	24,31	24,61	24,85	25,03	25,20	25,26	25,09	24,76
	Godina 1939.											
Karlovac	23,00	22,75	22,68	23,21	23,23	23,33	23,84	24,72	24,84	24,52	24,72	25,02
Osijek	23,51	23,31	23,44	23,05	23,19	23,27	23,48	23,80	23,86	24,42	24,30	24,65
Sušak	33,83	33,86	33,84	35,17	33,59	32,81	31,86	33,16	32,71	33,14	33,62	33,84
Zagreb	28,48	28,49	28,58	28,75	28,67	28,58	28,87	28,91	28,81	28,92	28,89	29,20
Jugoslavija	24,68	24,69	24,79	25,05	25,12	24,88	25,33	25,67	25,76	25,93	25,86	25,80

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita 1932-1940*. Za period prije VIII 1932. nema podataka.

Minimalna nadnica u godini tiskana kurzivom.

Maksimalna nadnica u godini tiskana poludebelo.

Maksimalna nadnica u čitavom periodu podvučena tankom linijom.

Minimalna nadnica u čitavom periodu podvučena poludebelom linijom.

Tabela 9.

PROSJEČNA NADNICA OSIGURANICA OKRUŽNIH UREDA SAVSKE BANOVINE OD 1935. DO 1939* (bez Merkura)

U dinarima

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Godina 1935.												
Karlovac	16,43	16,51	16,50	16,59	16,54	16,53	16,75	16,74	13,15	17,24	17,22	17,37
Osijek	15,29	15,22	15,08	15,10	15,22	15,11	15,14	15,30	15,25	15,01	15,21	15,25
Sušak	16,66	16,37	16,81	16,73	16,78	16,94	17,56	17,03	17,26	17,36	17,43	17,62
Zagreb	17,40	17,34	17,52	17,56	17,43	17,45	17,43	26,45	17,66	17,66	17,61	17,55
Jugoslavija	16,24	16,23	16,32	16,28	16,26	16,22	16,27	16,32	16,36	16,29	16,26	16,25
Godina 1936.												
Karlovac	17,07	17,26	17,34	17,25	17,32	17,35	17,00	17,00	17,18	17,33	17,34	17,33
Osijek	15,10	15,14	15,23	15,58	15,36	15,60	15,63	15,48	15,73	15,78	15,99	15,93
Sušak	16,65	16,79	17,15	17,15	17,42	17,84	18,18	18,53	17,99	17,41	17,38	17,29
Zagreb	17,32	17,32	17,51	17,40	17,38	17,51	17,64	17,78	17,94	18,04	18,13	18,23
Jugoslavija	16,11	16,04	16,07	16,09	16,03	16,18	16,24	16,35	16,37	16,38	16,42	16,41
Godina 1937.												
Karlovac	16,99	16,86	17,03	18,08	17,94	18,06	18,08	18,29	18,45	18,35	18,41	18,49
Osijek	16,24	15,74	15,74	16,00	17,13	16,93	16,57	16,03	16,13	16,34	16,89	16,10
Sušak	17,44	17,41	17,38	17,53	17,84	18,04	18,21	18,20	17,70	17,36	17,05	16,93
Zagreb	17,94	18,08	18,28	18,15	18,05	18,08	18,12	18,27	18,35	18,32	18,27	18,24
Jugoslavija	16,31	16,18	16,32	16,49	16,79	16,94	17,10	17,20	17,32	17,32	17,32	17,15

Okružni ured	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
	Godina 1938.											
Karlovac	18,39	18,47	18,47	18,38	18,18	18,04	17,73	17,75	17,59	17,83	17,55	17,29
Osiijek	16,79	16,46	16,75	16,76	17,01	16,63	16,86	17,20	17,52	17,59	19,03	18,33
Sušak	17,09	16,83	16,86	17,52	17,71	18,27	19,16	18,75	18,69	18,28	18,04	18,64
Zagreb	18,00	18,07	18,20	18,09	18,01	18,12	18,32	18,40	18,63	18,53	18,47	18,45
Jugoslavija	17,13	17,11	17,13	17,11	17,16	17,40	17,57	17,76	17,92	17,85	17,89	17,80
	Godina 1939.											
Karlovac	17,38	17,52	17,87	17,90	17,52	17,35	17,83	17,11	18,58	18,48	19,07	19,27
Osiijek	17,49	16,88	17,44	17,37	17,76	17,21	17,01	17,27	17,56	18,68	17,56	18,10
Sušak	18,27	18,14	18,30	18,51	18,63	18,68	17,73	18,87	18,49	18,38	18,39	18,50
Zagreb	18,38	18,57	18,80	18,73	18,71	18,90	18,85	18,97	19,00	18,88	18,93	19,59
Jugoslavija	17,63	17,56	17,66	17,75	17,87	17,78	17,86	18,09	18,14	18,20	18,10	18,35

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita* 1935-1940. Za period prije 1935. nema podataka.

Minimalna nadnica u godini tiskana kurzivom.

Maksimalna nadnica u godini tiskana poludebelo.

Maksimalna nadnica u čitavom periodu podvučena tankom linijom.

Minimalna nadnica u čitavom periodu podvučena poludebelom linijom.

u odnosu na pomoćnice, procent žena u tom platnom razredu, a osobito zagrebačkom OUZOR-u, gotovo se izjednačuje s jugoslavenskim prosjekom.

Ako usporedimo udio ženske radne snage u najnižem i najvišem platnom razredu s udjelom sveukupnog radništva u tim platnim grupama (tabele 4 i 5 s tabelama 10 i 11), vidimo da kod ženske radne snage nisu bile tako oštro izražene razlike u prosječnim nadnicama kao kod muškaraca. Kod radnika se i udio onih u najvišem i udio onih u najnižem platnom razredu kretao iznad 10⁰/₀; kod žena udio u najvišem platnom razredu ne prelazi 5⁰/₀, a onih u najnižem 6,5⁰/₀.

Takvi pregledi dali bi se izraditi za svih dvanaest platnih grupa socijalnog osiguranja, i općenito i odvojeno za radnike i radnice. Međutim, budući da mi to danas ne možemo uraditi poput Branimira Haberlea — koji je te statistike detaljno razradio za određene veličine na temelju primarnih podataka ukazujući i na kvalifikacionu strukturu, a i na prirodu pojedinog nadničnog razreda — mislim da tako detaljna razrada ne bi imala svrhe.

Tabela 10.

UDIO OSIGURANE ŽENSKE RADNE SNAGE (BEZ MERKURA) U NAJVIŠEM (DVANAESTOM) PLATNOM RAZREDU OD 1929. DO 1939. NA PODRUČJU HRVATSKE*

Podaci za lipanj

Područje	1929.	1932.	1935.	1939.
Ouzor Bjelovar**	0,7	—	—	—
Ouzor Brod**	0,7	—	—	—
Ouzor Karlovac	2,0	2,7	0,6	1,0
Ouzor Osijek	3,8	3,1	1,9	2,1
Ouzor Sušak	3,1	3,9	1,5	2,3
Ouzor Varaždin**	1,8	—	—	—
Ouzor Zagreb	6,4	8,5	2,6	3,3
Sjeverna Hrvatska	4,4	4,1	2,2	2,7
Ouzor Split	2,0	3,9	1,5	1,0
Dubrovnik	7,8	5,8	3,1	4,3
Jugoslavija	4,8	4,2	2,0	2,3

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*: 1930, br. 9; 1931, br. 9; 1932, 552; 1933, br. 9; 1934, br. 9; 1935, 490; 1936, 459; 1937, 682; 1938, SD, 273; 1939, SD, 273; 1940, SD, 190.

** Reorganizacijom okružni ured ukinut i uklopljen u druga područja.

Tabela 11.

UDIO OSIGURANE ŽENSKE RADNE SNAGE (BEZ MERKURA) U NAJNIŽEM (PRVOM) PLATNOM RAZREDU OD 1929. DO 1939. NA PODRUČJU HRVATSKE*

(Iskazano u postotku od ukupne radne snage)

Podaci za lipanj

Područje	1929.	1932.	1935.	1939.
Ouzor Bjelovar**	9,6	—	—	—
Ouzor Brod**	6,6	—	—	—
Ouzor Karlovac	1,4	1,2	2,7	1,9
Ouzor Osijek	7,3	7,2	9,2	5,3
Ouzor Sušak	4,6	3,7	3,8	2,0
Ouzor Varaždin**	7,9	—	—	—
Ouzor Zagreb	5,0	7,7	6,3	4,6
Sjeverna Hrvatska	5,7	4,8	6,5	4,3
Dubrovnik	6,2	3,8	3,9	4,2
Split	5,3	4,4	7,1	4,9
Jugoslavija	8,7	6,3	9,1	5,0

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*: 1930, br. 9; 1931, br. 9; 1932, 552; 1933, br. 9; 1934, br. 9; 1935, 490; 1936, 469; 1937, 682; 1938, SD, 273; 1939, SD, 273; 1940, SD, 190.

** Reorganizacijom okružni ured ukinut i uklopljen u druga područja.

b) Nominalne nadnice Arthura Benka Grada

1. Sjeverna Hrvatska raspolaže za plaće podacima koje nemaju drugi krajevi Jugoslavije u međuratnom razdoblju. *Indeksi* Arthura Benka Grada rađeni su na temelju podataka prikupljenih u 55 velikih poduzeća sjeverne Hrvatske, od kojih 32 u Zagrebu.³ Međutim, radeći sam, Benko nije mogao prikupljati i obračunavati podatke za sve vrste radnika, te se odlučio samo na izračunavanje i praćenje zarada odraslih muških radnika raznih kategorija (kvalificiranih, nekvalificiranih i priučениh) i privrednih skupina.

Kako je uopće došlo do izdavanja *Indeksa*? O socijalnim i radnim prilikama, te o plaćama radnika Jugoslavije potkraj dvadesetih godina nije bilo pouzdanih podataka. Radničke komore čitave Jugoslavije zaključile su 29. X 1927. da se pokrene statističko praćenje kretanja nominalnih i realnih zarada radnika uz praćenje troškova života. Taj je zadatak

³ Budući da je većina poduzeća koja Benko obrađuje u knjizi »Radni slojevi Zagreba 1918–1931«, Zagreb 1973, bila locirana u Zagrebu, koristim se Benkovim izračunavanjima nominalnih i realnih zarada za prikazivanje položaja zagrebačkih radnika.

bio povjeren zagrebačkom statističaru Arthuru Benku Gradu, koji je već od prije imao bogato iskustvo s iseljeničkom statistikom. Uskoro je došlo do vidljivih rezultata u prvom broju *Indeksa*, objavljenom 1929. godine. *Indeksi* prvih godina štampali su se u velikoj tiraži, a postojala su i izdanja na stranim jezicima, odakle ih je Međunarodni biro rada uzimao za *Annuaire des Statistique*. Ali već 1930. postaje sporno hoće li Radnička komora financirati *Indekse*, te je posljednji broj iz 1930. Benko štampao na vlastiti trošak.⁴ Do 1935. izlaženje *Indeksa* pomaže financijski Ministarstvo socijalne politike, a tada prestaje i ono, očito zbog toga što su *Indeksi* odviše točno razotkrivali bijedan položaj radništva i radnička primanja nedovoljna za život, te su se radnici njima koristili u štrajkovima tih godina kao dokaznim materijalom u borbi s poslodavcima. Benko se očito snašao, i uz pomoć nepoznatih financijera (radničkih organizacija? pojedinih stranaka?) izdaje *Indekse* sam sve do 1941. godine.

Na ovom mjestu neću detaljno prikazivati kretanje nominalnih nadnica na osnovi *Indeksa*, jer su oni pristupačni istraživačima, a i u poglavlju o položaju radnika pojedinih privrednih grana služim se tim izvorom. Na tabeli 12 prikazujem nominalnu zaradu što su je mjesečno primali muški radnici u poduzećima za koja je Benko prikupljao podatke. Najmanju zaradu imali su radnici potkraj 1935. godine, iako je to već vrijeme izlaska privrede iz krize. I u vrijeme prijeratne inflacije uoči

Tabela 12.

KRETANJE PROSJEČNE NOMINALNE ZARADE RADNIKA SJEVERNE HRVATSKE U DINARIMA OD 1930. DO 1939.*

Podaci za prosinac

Godina	Prosječna mjesečna nominalna zarada svih muških radnika u dinarima	Indeks 1930 = 100
1930.	1.143	100
1931.	1.137	99
1932.	1.042	91
1933.	987	86
1934.	899	79
1935.	890	78
1936.	909	79
1937.	950	83
1938.	973	85
1939.	1.054	92

* *Indeks*, 1940, 10.

⁴ Arhiv Hrvatske, zbirka A. Benka Grada, 81/VII/1 a-7, rukopis Benka pod naslovom »Historijat *Indeksa*«.

drugoga svjetskog rata nominalne se nadnice nisu vratile na razinu iz 1930. godine, što je zapravo značilo pogoršavanje životnog standarda radnika, kao što ćemo vidjeti u razmatranjima o realnoj nadnici.

2. Na odluku državnih organa da prestanu financirati *Indekse* svakako je djelovala i druga publikacija koju je pripremio Benko, a u kojoj je na temelju anketiranja 270 industrijskih poduzeća sjeverne Hrvatske konstatirano da 52,5% svih industrijskih radnika ne zarađuje dovoljno za pokriće troškova fizičko-fiziološkog egzistencijalnog minimuma (Poverty line) samca. »Anketa o nadnicama i zaradi u industriji« (Zagreb 1935), kojoj je predsjednik Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu Vladimir Arko napisao samo uvod, a sve ostalo izradio Benko, obuhvaća ne samo muške radnike kao *Indeksi*, već i radnice i naučnike, a vodi računa i o kvalifikacionoj strukturi radne snage. Zbog toga je ta publikacija jedinstveni izvor za proučavanje strukture i položaja radnika sjeverne Hrvatske u vrijeme velike gospodarske krize, a može se ubrojiti među najbolje radove te vrste u svijetu onog vremena. Za razliku od *Indeksa*, kod kojih je kao uzorak služilo oko 10% velikih poduzeća sjeverne Hrvatske, Anketom iz 1934. godine bilo je obuhvaćeno 46% tvornica i 37% osiguranog radništva. Svoje rezultate i shvaćanja izložio je A. Benko i u posebnom radu »Socijalna statistika«. ⁵ Tu Benko ističe da njegov »... rad služi socijalnoj istini, a služeći socijalnoj istini služim i socijalnoj pravdi«, ⁶ te bi danas u svakom slučaju bilo potrebno rehabilitirati djelovanje tog našeg prvog socijalnog statističara koji je oko sredine četrdesetih godina počinio samoubistvo živeći u velikoj bijedi i neimaštini.

Anketa o nadnicama i zaradi u industriji potvrdila je navode Bogdana Krekića, što ih je iznio u knjizi »Radnička nadnica kao privredni, socijalni i kulturni faktor«, koju je 1934. izdao Centralni sekretarijat radničkih komora u Beogradu. Iz Ankete je javnost u Hrvatskoj saznala da je prosječna mjesečna zarada industrijskog radnika iznosila potkraj 1934. godine 654 dinara, da je manjak novčanih sredstava u četvoročlanoj obitelji iznosio 55,7% prihoda, te da u industriji sjeverne Hrvatske više od polovice zaposlenih nije zarađivalo dovoljno da pokrije troškove fiziološkog egzistencijalnog minimuma. Benko je evidentno prikazao katastrofalan pad zarada kod radnika sjeverne Hrvatske pod djelovanjem velike svjetske krize, i izračunao da je mjesečna nominalna zarada opala od 1930. do 1935. godine za 22,2%.

c. Nominalne nadnice od završetka velike svjetske krize do početka drugoga svjetskog rata

1. Zapošljavanje većeg postotka radnika-seljaka u privredi Hrvatske i seljenje industrije u bazene velike agrarne prenaseljenosti pružalo je hrvatskoj buržoaziji mogućnost radikalnog snižavanja nominalnih nadnica i nakon završetka velike gospodarske depresije. U onim privrednim granama gdje je radilo mnogo industrijaliziranih seljaka nominalne su

⁵ *Hrvatski radnik*, kraj 1939. i početak 1940.

⁶ *Hrvatski radnik*, 1940, br. 13.

zarade opale 1935. na polovicu u odnosu na vrijeme prije svjetske krize. U onim granama gdje su radnu snagu predstavljali pravi radnici (gradski) nadnica je opala samo za 20 do 30%. Posljedica je bila da su se cijene radne snage na sezonskim poslovima u industriji približile zaradama poljoprivrednih radnika. Godine 1935. satnica tekstilnih radnica kretala se je oko jednog dinara, a slično su bili plaćeni i ciglarski radnici.⁷ Veoma su snižene i zarade građevinskih radnika.⁸

Opadanje nominalnih nadnica u vrijeme kad su troškovi života počeli rasti (1935) moralo je prisiliti radničku klasu na borbu, utoliko više što se razlozi sporom oživljavanju privrede traže u slaboj kupovnoj moći produktivnog dijela stanovništva. Iako se u Uredbi o minimalnim nadnicama počelo govoriti još potkraj 1931. godine, kad su se jugoslavenski industrijalci izjasnili protiv ratifikacije Konvencije o uvođenju metoda za utvrđivanje minimalnih nadnica, koje je Međunarodna organizacija rada izradila oko polovice 1928. godine, njezino je donošenje postalo aktualno istom 1935. godine, kada zemlju preplavljuje val radničkih štrajkova.⁹ Zbog velikih razlika u nadnicima između pojedinih područja proizvodnja je u nekim krajevima postala skupa, te su se i industrijalci Savske banovine počeli 1936. zalagati za donošenje odredbe kojom bi se unificirala nadnica za cijelu zemlju.¹⁰ Na to su svakako utjecali i štrajkovi koji su u toku 1936. još više dobili na intenzitetu, što se može vidjeti iz poglavlja o sindikalnim borbama radnika sjeverne Hrvatske.

Zbog toga je Uredbom o minimalnim nadnicama, pomirenju i arbitraži (*Službene novine*, 13. II 1937) minimalna satnica ustanovljena na dva dinara, ali je ekonomska borba radnika gotovo onemogućena ustanovljivanjem kompliciranog postupka koji je bilo potrebno provesti prije stupanja radnika u štrajk. Veleindustrijalci su radi onemogućivanja daljnjih štrajkova rado žrtvovali nekoliko manjih poduzeća, koja su životarila zahvaljujući satnicama ispod dva dinara, utoliko više što su mnogi sada počeli spuštati satnice veće od dva dinara na njihov minimum.

Osim toga, Uredba je došla prekasno... U vrijeme kad bi bila poboljšala položaj radnika, tj. u vrijeme opadanja radničkih nadnica i relativno niskih troškova života (1931—1936), ona nije donesena, iako je bila izrađena još 1935. godine.¹¹ Bila je donesena istom onda kad je to bilo u interesu poslodavaca.¹² Zbog neprestanog rasta cijena prehrambenim namirnicama

⁷ M. Kolar-Dimitrijević, O položaju radnika, n. dj., 68.

⁸ Od 1929. do 1936. nadnica zidara na zagrebačkom području pala je sa 64 na 48,75 dinara, Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1934—1935, Beograd 1936, 228, i Statistički godišnjak za 1936, Beograd 1937, 282.

⁹ A.J. fond Ministarstva trgovine i industrije, kut. 1008 — izjava Ministarstva br. 40026 od 16. XII 1931.

¹⁰ Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, održane 23. VI 1936, 16.

¹¹ Ministar socijalne politike Pucelj htio je objaviti Uredbu još 1935, ali je zbog toga morao dati ostavku na svoj položaj, a njegov nasljednik Novak odgodio je stoga čitavu akciju (U.R.S.S.J. 1934—1937. Izveštaj izvršnog veća sindikalnog saveza Jugoslavije 18. i 19. aprila 1938. godine u Zagrebu, Položaj radnika, 21).

¹² U intervjuu s njemačkim profesorom drom Raueckerom iz Berlina ministar socijalne politike Miloje Rajaković izjavio je da je Uredba o minimalnim nadnicama osigurala

nadnice su već poslije 1935. svakodnevno gubile na stvarnoj vrijednosti, te je njihovo petrificiranje bilo izrazito negativno. Pozivom na Uredbu mnogim nekvalificiranim radnicima i radnicama snižene su satnice na minimum, te se u toku prvog polugodišta 1937 — zbog primjene Uredbe — znatno pogoršao položaj nekvalificirane radne snage. Mnogo manjem dijelu radnika satnica je povišena.¹³

Međutim, 1938. Uredba sa svojom satnicom od dva dinara, a za neke vrste radnika i ispod dva dinara, bila je već izrazito negativna i tako je već tada okarakterizirana.¹⁴ Osnovica minimalne nadnice u Uredbi bila je tako niska, da je već 1939. trebalo skuparinskim dodatkom regularirati iznos nadnice, a onda u rujnu 1940. podignuti minimalnu satnicu novom Uredbom na četiri dinara (*Narodne novine*, 28. IX 1940), ali je drugom Uredbom još više otežano pokretanje štrajkova koji su ponovo prijeli poslodavcima.¹⁵

Tako je Uredba postala moćno sredstvo borbe protiv radnika. Država — kao zaštitnica poslodavačkih interesa — postala je arbitar u radničkim sporovima, te se sve više forsira nacionalni sindikat, kao produžena ruka povlašćenih struktura, koji se zalaže za suradnju umjesto klasne borbe.¹⁶

2. Kakve su bile zarade na kraju vremena koje se ovdje razmatra? Sumarnih podataka ima veoma malo. U Zavodu za statistiku u Zagrebu pronašla sam kopiju dopisa Ministarstva rada u Zagrebu upućenog Ministarstvu rada u Beogradu pod br. 9510-X od 6. III 1948. sa stanjem nadnica u Savskoj banovini 1939. godine (tabela 13).

Iako ne znam izvor ovih podataka, jer nedostaje potrebno objašnjenje statističara o dokumentima ili anketi na temelju koje je dopis izrađen, ipak nam ova tabela, kao i tabela 14, rađena prema istom dokumentu, pružaju nekoliko zanimljivih podataka.

Ako nadnicu drvnoindustrijskih radnika, kod kojih je ona bila najniža, računamo kao 100, čini se da su najvišu zaradu u prosjeku ostvarivali radnici industrije kože i gume. Međutim, to nije točno... Radnici Bate, koji utječu na prosjek čitave te industrije, bili su odista najbolje plaćeni među iskazanim privrednim granama na tabeli 13, ali njihovo

radnicima barem minimum egzistencije, upozoravajući pri tom da je taj minimum niži kod našeg nego kod njemačkog radnika (*Socijalni arhiv*, 1939, I-177, bilješka XY). To je svakako značajna izjava, budući da znamo da je standard njemačkih radnika uoči drugoga svjetskog rata bio veoma nizak.

¹³ B. Petrović, Rezultati primene Uredbe o minimalnim nadnicama u 1937, *Socijalni arhiv*, 1938, I-124.

¹⁴ Negativni kao i pozitivni momenti Uredbe detaljno su analizirani na IV kongresu URSSJ-a u Zagrebu. Opširnije o Uredbi vidi A. Hadžirović, Donošenje Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, 13. II 1937, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo, I, 1965, 97-108.

¹⁵ Uredbom o rješavanju radnih sporova (*Narodne novine*, 6. V 1940) gotovo je potpuno onemogućeno pokretanje legalnih štrajkova, jer se za njih morala izjasniti većina radnika, a uz to je trebalo dobiti i dozvolu policije.

¹⁶ M. Kolar-Dimitrijević, Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Banovine Hrvatske, do travnja 1941. godine, zbornik *Fašizam i neofašizam*, Zagreb 1976, 221-232.

Tabela 13.

PROSJEČNE DNEVNICE INDUSTRIJSKIH RADNIKA PO PRIVREDNIM GRANAMA U SAVSKOJ BANOVINI 1939.

Privredna grana	Broj svih uposlenih radnika	Nadnica u dinarima	Indeks: drvena = 100
Građevinarska industrija	3.622	32,56	123
Industrija papira	962	41,84	158
Drvena industrija	5.505	26,32	100
Metalska industrija	4.313	40,40	153
Industrija kože i gume	4.031	68,48	260
Elektrotehnička industrija	1.044	45,04	171
Kemijska industrija	2.583	50,00	189
Prehrambena industrija	4.130	43,52	165
Tekstilna industrija	12.115	34,32	130
Ukupno u industriji	38.305	41,04	155

radno vrijeme nije bilo osam sati, jer su radili u akordu a rad u akordu u sistemu Bata značio je faktički rad do potpune iscrpljenosti.¹⁷ Izuzimajući dakle radnike u industriji kože i gume, najvišu prosječnu nadnicu imali su kemičari, elektrotehničari i radnici u industriji papira.

Iz dopisa Ministarstva rada mogu se vidjeti i platni odnosi između kvalificiranih, polukvalificiranih i nekvalificiranih radnika (tabela 14).

Zanimljivi su i odnosi nadnica unutar pojedine privredne grane.¹⁸ Najveći su rasponi plaća bili u industriji kože i gume, te u tekstilnoj industriji, gdje je nekvalificirano radništvo primalo manje od polovice zarade kvalificiranog radnika. Očito je da se profit u tim industrijama ostvarivao upravo eksploatacijom slabo plaćenih nekvalificiranih radnika, koji su uglavnom bili sitni seljaci (pauperi). Zbog toga je i bilo moguće održavati zarade na tako niskom nivou, jer su radnici-seljaci značajan dio sredstava za život ostvarivali na poljoprivrednom imanju. Taj se utjecaj opaža i kod radnika drvne industrije, gdje je bilo niskom zaradom pogođeno cjelokupno radništvo, ali ponajviše ipak nekvalificirani radnici. Najmanji je raspon zarada zapažen kod radnika metalske industrije, što je opet razumljivo s obzirom na to da je svaki rad u toj struci zahtijevao stanovitu stručnost i priučenost, te se nekvalifici-

¹⁷ Dvadesetih godina radničke su se organizacije uporno borile protiv akorda, i jedno ga vrijeme gotovo nigdje ne nalazimo. Za velike privredne krize, a i poslije nje, akordni se rad ponovo javlja u velikim razmjerima i poslodavci ga smatraju jednim od načina reguliranja stupnja produktivnosti radnika (usp. A. Benko *Grado*, Akordni rad, *Indeks*, 1936, 25-29).

¹⁸ A. Benko je u *Indeksima* davao slične analize, ali zbog različitih kriterija te veličine nisu usporedive.

Tabela 14.

PLATNA STRUKTURA NEKIH INDUSTRIJSKIH RADNIKA SAVSKE
BANOVINE U 1939.

Apsolutno

Privredna grana (industrija)	Nadnice		
	kvalificiranih radnika	polukvalificiranih radnika	nekvalificiranih radnika
Građevinarska industrija	50,48	39,44	25,68
Industrija papira	52,40	43,60	34,00
Drvena industrija	38,24	28,56	19,68
Metalska industrija	48,16	39,36	29,92
Industrija kože i gume	99,04	58,08	44,64
Elektrotehnička industrija	61,68	45,20	32,72
Kemijska industrija	65,76	47,76	38,80
Prehrambena industrija	59,12	47,52	31,92
Tekstilna industrija	60,40	31,76	27,28
Ukupno industrijski radnici	60,80	36,16	31,92
Relativno: kvalificirani radnik = 100			
Građevinarska industrija	100	78	65
Industrija papira	100	83	65
Drvena industrija	100	75	51
Metalska industrija	100	82	62
Industrija kože i gume	100	59	45
Elektrotehnička industrija	100	73	55
Kemijska industrija	100	73	59
Prehrambena industrija	100	80	54
Tekstilna industrija	100	52	45
Ukupno industrijski radnici	100	59	53

rana radna snaga nije mogla neprestano izmjenjivati. Osim toga, postotak radnika-seljaka u toj struci nije velik, pa su svi radnici živjeli dobrim dijelom od svoje zarade u industriji. Međutim i pored toga njihove su nadnice u globalu veoma niske, na što je svakako utjecala velika nezaposlenost radnika ove struke (tabela 14).

Ma kako gledali zarade 1939. godine, s obzirom na skupoću i veliku inflaciju one su bile nedovoljne za pristojan život, pa je nekvalificirani

i njemu srodan polukvalificirani radnik — a tih je u našoj nerazvijenoj privredi bilo tri četvrtine — živio na rubu gladovanja. To nam potvrđuju poslijeratna veoma detaljna i precizna izračunavanja Marunke Čížek, koja je za 1938. izračunala da su troškovi života nekvalificiranog radnika iznosili 1.094,50 dinara, a kvalificiranog 1.165,50 dinara.¹⁹ A 1939. godina bila je još skuplja od 1938. godine, jer su nestašica sirovina i ratna psihoza djelovale na formiranje cijena robi.

d) Realna nadnica

Životni standard radnika ovisio je o kretanju cijena potrošnih artikala, te o cijenama stanova, odjeće i obuće, a sve je to izraženo realnom nadnicom, kao pokazateljem kupovne snage radnika, u odnosu na egzistencijalni minimum troškova života.

1. Arthur Benko Grado započeo je sistematski prikupljati podatke o kretanju cijena radničkih potrošnih artikala na zagrebačkom području potkraj 1928. godine, a od kraja 1930. do 1941. godine izračunavao je i realnu nadnicu. Iz *Indeksa* vidimo da je Benko ustanovio kako se kupovna snaga nominalne zarade oženjenog radnika kretala oko polovice egzistencijalnog minimuma, i kako je realna nadnica bila osobito niska u periodu od 1935. do 1938. godine (tabela 15). Ona je najviša

Tabela 15.

KRETANJE PROSJEČNE REALNE ZARADE RADNIKA SAMCA OD 1930. DO 1939. NA PODRUČJU SJEVERNE HRVATSKE NA OSNOVI INDEKSA*

Podaci za prosinac

Godina	Prosječna realna zarada za neoženjenog radnika	Indeks 1930 = 100
1930.	148,7	100,0
1931.	148,5	99,8
1932.	147,5	99,2
1933.	160,1	107,5
1934.	154,7	104,0
1935.	141,6	95,2
1936.	140,4	94,4
1937.	136,7	91,9
1938.	136,6	91,8
1939.	134,7	90,6

* *Indeks*, 1940, 20.

¹⁹ Marunka Čížek, Prikaz životnog standarda nepoljoprivrednog stanovništva u godini 1938. i 1951. na području NR Hrvatske, *Ekonomski pregled*, 1951, tabela I — troškovi života.

1933. i 1934. godine, kad su seljački proizvodi prodavani ispod cijene proizvodnih troškova.²⁰ Cijene industrijskih artikala nisu imale tako veliko značenje za realnu zaradu, jer je radnik — baš kao i seljak — bio slab potrošač industrijske robe i kupovao je samo najpotrebnije.

Realna nadnica bila je najniža 1939. godine, te je prema tome, usprkos Uredbi o minimalnim nadnicama i kolektivnim ugovorima kojima su nadnice povisivane, položaj radnika bivao sve gori, jer su troškovi života bili znatno viši od povišenja radničkih zarada.

Sve vrste radnika nisu imale jednaku realnu nadnicu. Prema Benku donosim tabelu 16 iz koje se vide velike razlike u realnoj nadnici. Postoje radnici čija je zarada bila ispod linije bijede (donja granica ljudskih potreba može se zadovoljiti indeksom koji Grado označava sa 100, a poljoprivredni radnici, nekvalificirani građevinski radnici, krojači na sic, tkalje i tko zna koje još vrste radnika zarađivali su ispod tog nivoa). Od 1934. do 1939. sve su realne nadnice u opadanju osim nadnica nekvalificiranih građevinskih radnika, tkalja, šveleraša i zidara kod kojih je došlo do neznatnog povišenja realnih nadnica uslijed povećanja intenziteta rada i veće produktivnosti.

Tabela 16.

SOCIJALNA LJESTVICA NAJAMNIH RADNIKA PO REALNOJ ZARADI
POTKRAJ 1934. I POTKRAJ 1939.*

Podaci za prosinac

Vrsta radnika	Prosječna mjesečna realna zarada	
	1934.	1939.
Poljoprivredni nadničar	79	73
Nekvalificirani građevinski radnik	65	74
Krojač na sic	78	78
Tkalja	93	102
Kožar	117	107
Šveleraš	177	210
Zidar	156	162
Prelac	171	165
Elektromonter	249	222
Strojoslagar	361	301

* Indeks, 1940, 14.

²⁰ Cijene ratarskih proizvoda bile su najniže 1933. a stočarskih 1934. godine (*M. Matička, Odras privremene krize [1929–1935] na položaj seljaštva u Hrvatskoj, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 8/1976, 297*).

Najmanju realnu nadnicu mogli su imati radnici-seljaci, jer su dio svojih životnih potreba pokrivali nusprihodima sa svojih poljoprivrednih imanja. Ako je takav radnik bio seoski pauper bez imalo zemlje, on je živio u strahovitoj bijedi, jer mu je nedostajala četvrtina prihoda potrebnih za pokriće najosnovnijih potreba života, a daljnje prilagođivanje tih radnika ješ minimalnijim životnim potrebama bilo je gotovo nemoguće.

Još je teže bilo radnicima koji su imali obitelj. Radnici, koji su prema tabeli 16 imali realnu nadnicu ispod 100, nisu — ako su bili oženjeni i imali dvoje djece — ostvarivali ni polovicu prihoda potrebnog za održanje života na granici egzistencijalnog minimuma. Oženjeni poljoprivredni nadničari imali su potkraj 1939. realnu nadnicu koja je pokrivala samo 27% tog minimuma, pa je obitelj takvog radnika 73% prihoda morala namaknuti izvan radnog odnosa hranioca obitelji, bilo prehranjivanjem sa vlastite zemlje, ako ju je imala, ili istovremenim zaposlenjem više članova obitelji. Ako su djeca bila mala, a žena boležljiva, seoski je pauper bez zemlje živio u neopisivoj bijedi, a tuberkuloza je često harala među takvim radnicima. Značajno je da su, osim strojoslagara, svi radnici prikazani na tabeli 16 imali nedovoljnu realnu nadnicu ako su bili oženjeni i imali dvoje djece. Ipak su postojale stano-vite razlike u manjkovima koje je trebalo namiriti za pokriće egzisten-cijalnog minimuma.. Neki su radnici imali nadoknaditi 20%, a neki 50%, ali nigdje nije manjak bio tako velik kao kod poljoprivrednog radnika.²¹ Ako je to bio radnik-seljak, on je taj manjak podmirivao bez poteškoća, i njegov je životni standard bio znatno iznad minimuma životne egzistencije, a svakako mnogo viši nego standard pravih pro-letariziranih gradskih radnika koji su sve životne troškove morali podmirivati iz nadnice i uzgredne zarade.

2. Prikaz realne nadnice radnika ne bi bio potpun bez nekih uspo-redbi. Zahvaljujući istraživanjima A. Benka Grada možemo komparirati realnu nadnicu kvalificiranih radnika iz 12 struka potkraj 1934. s realnom nadnicom u nekim reprezentativnim svjetskim gradovima. To je moguće uspoređivanjem košarica živežnih namirnica s nadnicama. U košaricama hrane nalaze se živežne namirnice koje se u radničkim obiteljima redovno troše i to u količinama koje odgovaraju potrebi. Kad se ustanove cijene pojedinih artikala uvrštenih u košarice, one se usporede u nekoj stranoj valuti. Benko je tu usporedbu načinio u švicarskim francima. Zatim se i ustanovljena prosječna nadnica kvali-ficiranih radnika 12 struka pretvori u švicarske franke. Usporedba je moguća ako se pretpostavi da radnik čitavu svoju nadnicu potroši na kupnju tih košarica. Bolju realnu nadnicu ima radnik koji može kupiti više košarica.

Benko je izračunao da je 1. X 1927. zagrebački radnik za svoju tjednu zaradu mogao kupiti 4,69 jugoslavenskih košarica, a engleski radnik 11,08 engleskih košarica. Ako je kupovna moć engleskog radnika označena indeksom 100, onda je dakle kupovna moć zagrebačkog radnika iznosila 42,33, što znači da mu je bilo za 58% gore nego engleskom radniku. Niži

²¹ *Indeks*, 1940, 14.

indeks imao je 1. X 1927. samo Lisabon (30), a čak je i Beč imao indeks 45, a Rim 51.²²

Benko nam je pružio podatke na osnovi kojih možemo tako izračunati realnu zaradu zagrebačkog radnika na kraju 1934. godine (tabela 17).

Tabela 17.

MEĐUNARODNA USPOREDBA REALNE NADNICE ZAGREBAČKOG RADNIKA
S NADNICAMA RADNIKA NEKIH DRUGIH SVJETSKIH GRADOVA
POTKRAJ 1934.*

London = 100

Grad	Cijena jedne košarice životnih namirnica u švic. francima	Tjedna zarada kvalificiranih radnika u švic. francima	Broj kupljenih košarica	Indeks realne zarade
London	5,15	57,6	11,1	100
Toronto	5,20	117,6	22,6	203
Stockholm	4,90	50,4	10,2	91
Basel	7,15	81,6	11,4	102
Rim	7,80	38,4	4,9	44
Amsterdam	6,20	67,2	10,8	97
Pariz	7,50	60,0	8,0	72
Milano	7,50	43,2	5,8	52
Trst	6,60	45,6	6,9	62
Varšava	3,40	31,2	9,2	82
Zagreb	3,42	32,2	9,4	84

* Podaci uzimani iz *Indeksa*, 1937, 5.

Zagrebački radnik živio je potkraj 1934. 16% lošije od londonskog radnika, ali je živio bolje od talijanskih, a ponešto čak i od poljskih radnika. Velika gospodarska kriza narušila je odnose iz doba prije krize, pa je radništvo u agrarnim zemljama očito živjelo bolje na račun jeftine košarice živežnih namirnica. Mislim da samo takva usporedba realnih nadnica odražava pravo stanje i da jednostavnom usporedbom nominalnih ili realnih nadnica na međunarodnom nivou ne možemo uočiti istinski položaj radnika.

TROŠKOVI ŽIVOTA

Troškovi života radnika bili su ograničeni njegovom zaradom. Velik broj radnika i radnica imao je u međuratnom razdoblju zaradu kojom se nisu mogli podmiriti svi troškovi života potrebni za normalno održa-

²² *Indeks*, 1929, 13.

Tabela 18.

PORAST I PAD MINIMALNIH TROŠKOVA ŽIVOTA I NJEGOVIH
KOMPONENATA OD 1929. DO 1939. U SIJEČNJU ZA JEDNOG NEOŽENJENOG
RADNIKA*

Apsolutno

Godina	Hrana	Odjeća i obuća	Stan	Ogrjev i rasvjeta	Razno	Ukupni troškovi života u d
1929.	337	250	200	122	91	1.000
1930.	347	231	200	111	89	978
1931.	291	214	200	91	79	875
1932.	284	174	200	82	74	814
1933.	243	168	175	73	66	725
1934.	222	143	151	61	58	635
1935.	217	138	149	61	56	621
1936.	222	140	143	61	57	623
1937.	231	149	141	66	59	646
1938.	259	154	141	78	63	695
1939.	265	153	142	78	64	702
Relativno u postocima						
1929.	34	25	20	12	9	100
1930.	35	24	20	11	10	100
1931.	33	24	23	10	10	100
1932.	35	21	25	10	9	100
1933.	34	23	24	10	9	100
1934.	34	23	24	10	9	100
1935.	35	22	24	10	9	100
1936.	36	22	23	10	9	100
1937.	36	23	22	10	9	100
1938.	37	22	20	11	10	100
1939.	38	22	20	11	9	100

* Rađeno prema *Indeksu*.

vanje tijela i duha u zdravom stanju. Nemajući dovoljno novca, neki su se radnici odricali hrane, a drugi pristojnog stana ili odijela. Ali i te mogućnosti prilagodivanja i prelijevanja faktora potrošnje bile su male, a životni standard bio je na granici bijede, ili ispod nje, ako je radnik bio oženjen i imao djecu.

Arthur Benko Grado izračunao je fiziološki minimum ostalih potreba radnika u odjeći i obući, stanu, ogrjevu i osvjetljenju, i na osnovi toga

Tabela 19.

PORAST I PAD MINIMALNIH TROŠKOVA ŽIVOTA I NJEGOVIH
KOMPONENATA OD 1929. DO 1939. U SRPNJU ZA JEDNOG NEOŽENJENOG
RADNIKA*

Apsolutno

Godina	Hrana	Odjeća i obuća	Stan	Ogrjev i rasvjeta	Razno	Ukupni troškovi života u d
1929.	356	250	200	112	92	1.010
1930.	303	218	200	101	82	904
1931.	294	200	200	82	78	854
1932.	246	165	192	78	68	749
1933.	220	152	158	61	59	650
1934.	210	147	149	61	57	624
1935.	213	137	149	61	56	616
1936.	212	139	143	61	56	611
1937.	249	152	141	69	61	672
1938.	273	154	142	80	65	714
1939.	261	152	142	78	63	696
Relativno u postocima						
1929.	35	25	20	11	9	100
1930.	34	24	22	11	9	100
1931.	34	23	23	10	10	100
1932.	33	22	26	10	9	100
1933.	34	23	24	9	10	100
1934.	34	24	24	10	10	100
1935.	35	22	24	10	9	100
1936.	35	22	23	10	10	100
1937.	37	23	21	10	9	100
1938.	38	21	20	11	10	100
1939.	38	22	20	11	9	100

* Rađeno prema *Indeksu*.

troškove života, uzevši za kulturne i higijenske potrebe 10% svih troškova toga fizičko-fiziološkog egzistencijalnog minimuma.

Troškovi života ovisili su o cijenama hrane, odjeće i obuće, stana, ogrjeva i rasvjete, te su i u periodu od 1929. do 1939. imali različite vrijednosti. Ja sam iz Benkovih *Indeksa* izvadila troškove života zajedno s ponderima (faktorima potrošnje) za radnika samca u siječnju i u srpnju (tabela 18 i 19), te za radničku obitelj od četiri člana (otac, majka i

Tabela 20.

PORAST I PAD MINIMALNIH TROŠKOVA ŽIVOTA I NJEGOVIH
KOMPONENATA OD 1929. DO 1939. U SIJEČNJU* ZA JEDNU RADNIČKU
OBITELJ OD 4 ČLANA (majka, otac i dvoje djece)

Apsolutno

Godina	Hrana	Odjeća i obuća	Stan	Ogrjev i rasvjeta	Razno	Ukupni troškovi života u d
1929.	1.099	650	400	244	239	2.632
1930.	1.040	600	400	223	227	2.490
1931.	872	556	400	181	201	2.210
1932.	852	452	400	164	187	2.055
1933.	728	438	349	147	166	1.828
1934.	666	371	302	122	146	1.607
1935.	651	358	298	123	143	1.573
1936.	666	364	285	123	144	1.582
1937.	696	388	283	131	149	1.647
1938.	776	400	283	156	161	1.776
1939.	796	399	285	155	164	1.799
Relativno u postocima						
1929.	42	24	15	9	10	100
1930.	42	23	16	9	10	100
1931.	39	25	18	8	10	100
1932.	41	22	19	8	10	100
1933.	40	23	19	8	10	100
1934.	40	23	19	8	10	100
1935.	41	23	19	7	10	100
1936.	42	23	18	7	10	100
1937.	42	23	17	8	10	100
1938.	43	23	16	8	10	100
1939.	44	22	15	9	10	100

* Rađeno prema *Indeksu*.

dvoje djece) u siječnju (tabela 20). Najskuplja godina bila je 1929, a najjeftinija 1935. odnosno 1936. Suprotno očekivanjima, troškovi života u srpnju bili su viši nego u siječnju u 1929, u 1937. i 1938. godini uslijed povišenih cijena hrani.

Raspodjela budžeta radnika samca i oženjenog radnika s dvoje djece bila je veoma različita. Radnik samac trošio je na hranu 33—38% od svojih troškova života (najmanje 1931. odnosno 1932, a najviše

1938. odnosno 1939. godine). Radnik s obitelji trošio je na hranu znatno više (1931. godine 39⁰/₀, a 1939. čak 44⁰/₀ novčanih sredstava potrebnih za najminimalnije troškove života). Radnik samac odijevao se mnogo bolje od radnika s obitelji, pa oba troše približno podjednako za odjeću i obuću (24—25⁰/₀ troškova života uoči velike gospodarske krize, a 22⁰/₀ uoči početka drugoga svjetskog rata). Isto tako, radnik samac mogao je platiti mnogo bolji stan nego radnik s obitelji, te četvrtinu životnih troškova odvajati za stan. Radnik sa ženom i djecom trošio je na stan između 15 i 19⁰/₀ od troškova života, i to za vrijeme velike gospodarske krize više nego prije i poslije nje. Na ogrjev i rasvjetu samac troši desetinu od troškova života, a radnik s obitelji 7—9⁰/₀. Ali usprkos svoj toj štednji pri zadovoljavanju najminimalnijih životnih potreba radniku s obitelji trebala je znatno veća svota novca nego radniku samcu. Iz tabela vidimo da je za pokriće troškova života četveročlane obitelji trebalo gotovo triput više novčanih sredstava nego za radnika samca, i da je malo koji radnik, pa čak i kvalificirani, mogao ostvariti zaradu za pokriće minimalnih troškova života. Međutim, i idealni budžet obično je bio poremećen izvanrednim izdacima. Svaka bolest u obitelji, mijenjanje posla, privremena nezaposlenost, kupnja odijela ili obuće, te zimski mjeseci kad je trebalo dosta novca za ogrjev i petrolej, remetili su uobičajeni budžet i prouzrokovali manjkove, koje radnik nije mogao namiriti drukčije nego zaduživanjem, ili zapošljavanjem žene kao čistačice ili pomoćne radne snage u nekoj činovničkoj ili trgovačkoj obitelji, a nerijetko i kao radnice. U ovom posljednjem slučaju radnikova je obitelj obično brojila pet članova (baka, koja je čuvala djecu), a to je opet značilo povećanu potrošnju i dijeljenje raspoloživih novčanih sredstava na veći broj članova obitelji. Zbog takve situacije dijete radnika, čim bi navršilo 14 godina, što je bila granica ispod koje se nije smjelo zaposliti, tražilo bi zaradu izvan kuće, zapošljavajući se ili kao naučnik ili kao nekvalificirani radnik u nekoj industriji. Obično radnik nije mogao namiriti ni najminimalnije potrebe života svoje obitelji. Ipak, bilo je i bolje plaćenih radnika čiji je životni standard bio viši. Arthur Benko izradio je tri tipa egzistencijalnog minimuma: nekvalificiranog radnika, kvalificiranog radnika i trgovačkog pomoćnika. Svaki viši tip egzistencijalnog minimuma sadržavao je najniži tip fizičko-fiziološkog egzistencijalnog minimuma manualnog radnika plus potrebe njege tijela, sporta, kulturnog života, nekog komfora u stanovanju i nekog standarda u odgoju djece. Na tabeli 21 uspoređena su tri egzistencijalna minimuma razolikih obitelji od četiri člana u kolovozu 1939. godine. Ako uzmemo za bazu budžet nekvalificiranog radnika, onda je budžet kvalificiranog radnika iznosio 134, a trgovačkog pomoćnika 180, te je prema tome zaposleni trgovački pomoćnik živio znatno bolje od manualnog radnika. Ipak treba voditi računa o tome da većina najamnih radnika — pogotovo radnika-seljaka — nije živjela samo od nadnica glave obitelji kao jedinog hranitelja, već i od prihoda svih članova obitelji, koji su često neredoviti, kamuflirani i nemjerljivi, ali su ipak predstavljali nadopunu važnu za održavanje života jedne radničke obitelji.

Treba istaći i to da Benko pri prikupljanju cijena koje su uzete u obzir za izračunavanje troškova fizičko-fiziološkog egzistencijalnog minimuma

Tabela 21.

USPOREDBA TRIJU EGZISTENCIJALNIH MINIMUMA PREMA BUDŽETU ZA
OBITELJ OD 4 ČLANA U KOLOVOZU 1939.*

Mjesečni troškovi u dinarima

Potrošna grupa	Nekvalificirani radnik	Kvalificirani radnik	Privatni činovnik i trgovački pomoćnik
Hrana	778	1.047	1.174
Odjeća i obuća	396	419	425
Stan	284	500	1.000
Ogrjev i rasvjeta	156	194	304
Razno	161	216	290

* Indeks, 1940, 20.

nije imao pomoć stručnih osoba, te su podaci bazirani na cijenama što ih je uzimao iz izvještaja Tržnog nadzorništva u Zagrebu, a za stanove iz anketnog materijala koji su mu prikupili radnici. Zbog toga se troškovi života, a prema tome i realne nadnice bazirane na njima, odnose na područje Zagreba i njegove bliže okolice, i ne mogu se neposredno primijeniti na druge gradove i krajeve, za koje osim kretanja nominalnih i prosječnih nadnica prema okružnim uredima za socijalno osiguranje ne raspolazemo drugim podacima.

a) *Hrana*

Arthur Benko Grado izradio je još 1928. godine faktore konzuma za hranu i, držeći se ustanovljene sheme, objavljivao podatke o troškovima za hranu sve do drugoga svjetskog rata. Vrijednost njegove sheme priznavala je Radnička komora, te je sama, tek s neznatnim korekturama, objavljivala podatke o troškovima života 1940. i 1941. godine.²³ Benkove tabele sadrže ove faktore: konzum za jedan mjesec: pšeničnog brašna br. 6 8 kg, kukuruznog brašna 4 kg, krumpira 5 kg, graha (trešnjevca) 3 kg, riže 1 kg, šećera (kocke) 1,5 kg, govedine (prednji dio) 3 kg, ribe (bjelice) 1 kg, svinjske masti 1,5 kg, mlijeka 10 l, kravljeg sira (suhog) 1,20 kg, maslaca (domaćeg) 0,25 kg, jaja 15 komada, voća 4 kg, kave (Santos) 0,20 kg, kavinih primjesa 0,50 kg, soli 0,30 kg, raznih vrsta hrane (zeleni, začini, pića) 10% od gornjih iznosa (iskazano u novcu). Te su količine svakako fiziološki minimum ispod kojega normalan čovjek nije mogao ići, a standard je doista radnički. Za te artikle Benko

²³ Raznolike mogućnosti izračunavanja budžeta dovele su na početku drugoga svjetskog rata do sukoba između Radničke komore u Zagrebu i Ekonomskog instituta. Svaka ustanova uzela je različite faktore potrošnje, i prikupljala cijene na različitim mjestima, pa su se i troškovi života tih dviju ustanova veoma razlikovali. Radnici su se pozivali na jedne, a poslodavci na druge troškove života (IHRPH, RK, 641/3-5862/VII 1941. i 642/2-6260/28. VI 1941).

je prikupljao cijene prema službenim izvještajima Tržnog nadzorništva Gradskog poglavarstva u Zagrebu i unosio neke korekcije prema stvarnom stanju na tržnici.

Kod troškova hrane za obitelj uzeta je vrijednost triju odraslih konzumnih jedinica, s pretpostavkom da dijete troši polovicu količine koju troši odrastao čovjek, a žena kao i muškarac. Te Benkove kalkulacije nisu posve točne, jer je poznato da žena troši nešto manje hrane nego muškarac — osobito onaj koji obavlja fizički rad. Osim toga, radnik samac vjerojatno je trošio 20% više na hranu nego radnik koji je živio u obitelji.²⁴

Tabela 22.

INDEKSI ZA HRANU PREMA BENKOVU MINIMALNOM EGZISTENCIJALNOM BUDŽETU OD 1929. DO 1939.*

Indeks: 1929 = 100

Godina	Trošak za hranu neoženjenog radnika		Trošak za hranu radničke obitelji od 4 člana (otac, majka i 2 djece)
	u siječnju	u srpnju	u siječnju
1929.	100	100	100
1930.	103	117	95
1931.	86	97	79
1932.	84	81	78
1933.	72	73	66
1934.	66	63	61
1935.	64	69	59
1936.	66	70	61
1937.	68	82	63
1938.	77	90	71
1939.	79	86	72

* Radeno prema tabelama 18–20.

Trošak za hranu samca u siječnju 1929. iznosio je 337 dinara, a obitelji od četiri člana 1099. Kasnijih godina radnik troši manje za hranu uslijed pojeftinjenja živežnih namirnica, osobito onih koje je proizvodio seljak i čija cijena nije dosegla nivo iz vremena prije krize sve do početka drugoga svjetskog rata. Zakonska stabilizacija dinara, provedena 14. V 1931 (*Službene novine*, 104 a), pala je u najgore vrijeme, jer prethodi slomu cijena uslijed financijske krize koja je pogodila banke

²⁴ Egzistencijalni minimum u Zagrebu, *Vjesnik Radničke komore u Zagrebu*, 6/1940, 184.

u jesen 1931. godine. Seljak više ništa nije mogao prodati i zbog toga cijene njegovih proizvoda strahovito padaju sve do 1934. godine, spustivši se tada na najniži nivo.²⁵ Cijene na malo bile su niske još i 1935. godine, ali se već pokazuje tendencija blagog porasta, što se ipak osjetilo na izdacima radnika kojima poslodavci još uvijek nastoje snižavati nadnice (tabela 22).

Najvažnije su svakako cijene kruha, jer je taj artikal sadržavao gotovo dvije trećine kalorija od ukupne vegetabilne hrane, a više od trećine cjelokupne hrane (vegetabilne i animalne). U veljači 1929. radnička je obitelj trošila za kruh 136,8 dinara mjesečno ili 13,09% svih izdataka za hranu, i to je najskuplja godina. U veljači 1935, kao najjeftinijem razdoblju, radnička obitelj od četiri člana trošila je za kruh 70,44 dinara ili 12,79% svih izdataka za hranu, a u veljaču 1939. godine 97,32 dinara ili 14,27%.²⁶ Kruh je prema tome sve više poskupljivao, a prodaja kruha po komadu, uvedena u Zagrebu 12. VIII 1936, s tim da je komad bijelog, polubijelog i crnog kruha stajao četiri dinara (težinu su utvrđivale nadležne vlasti od vremena do vremena), onemogućuje točno praćenje kretanja cijena kruhu, i očito je pronalazak poslodavaca koji su tako uspijevali prikriveno pljačkati radnika.

b) Odjeća i obuća

Radnik samac trošio je na odjeću i obuću u siječnju 1929. godine 250 dinara, a radnička obitelj od četiri člana 650 dinara.

Prema Benku, u faktore konzuma uračunat je jedan muški kaput koji bi morao trajati šest godina, te je kao mjesečni trošak uzeta njegova mjesečna vrijednost (1/72). Predviđeno je jedno odijelo godišnje, četiri muške košulje, četvore gaće, šest pari čarapa i dva para muških visokih cipela.²⁷ Vrijednost tih predmeta unijeta je u trošak kao mjesečni obrok. Za ženu je uzeto 80% troškova muškarca, 40% za dijete, odnosno 80% za dvoje djece. Kao i kod hrane, vidimo da je i ovdje uzet minimum. Radnik je već svojim odijevanjem odavao proletera, jer se jedno odijelo godišnje, uz težak rad, veoma brzo pretvaralo u otrcanu krpu. Iako je petinu svojih troškova života radnik odvajao za odijevanje, bio je gotovo gol i bos.

Radnika je odijevanje stajalo najskuplje 1929. godine. Nakon te godine industrijska je kriza počela obarati cijene odjeći i obući. Znatnu ulogu imao je tu i Bata, koji je intenzivnom eksploatacijom svojih radnika uspio proizvoditi cipele gotovo upola jeftinije od cipela postolara koji je radio ručno, obrtnički. Najjeftinije se radnik odijevao 1935. godine. Nakon te godine cijene su počele rasti, i radnik je ponovo morao izdavati veće svote za odijevanje i obuću, iako je kupovao gotovo isključivo obuću kod Bate, a odjeću u Tivarovim prodavaonicama (tabela 23).

²⁵ M. Maticka, *Odras...*, n. dj., 297.

²⁶ A. Benko, O kruhu u radničkom budžetu i kretanju cijena kruha u gradu Zagrebu kroz posljednjih četrdeset godina, *Indeks*, 1940, 2.

²⁷ Detaljan opis odjeće i obuće v. *Indeks*, 1932, 19.

Tabela 23.

INDEKSI ZA ODIJELO I OBUČU PREMA BENKOVU MINIMALNOM
EGZISTENCIJALNOM BUDŽETU OD 1929. DO 1939*

Indeks: 1929 = 100

Godina	Trošak za odjeću i obuču neoženjenog radnika		Trošak za odijelo i obuču radničke obitelji od 4 člana (otac, majka i 2 djece)
	u siječnju	u srpnju	u siječnju
1929.	100	100	100
1930.	92	87	92
1931.	86	80	85
1932.	70	66	70
1933.	67	61	67
1934.	57	59	57
1935.	55	55	55
1936.	56	56	56
1937.	60	61	60
1938.	62	62	62
1939.	61	61	61

* Rađeno prema tabelama 18–20.

c) Stan

U ovom poglavlju promatraju se napose stanovi radnika. Stanovanje radnika-seljaka, kojih je 1934. godine u Savskoj banovini bilo 53,48%, ostavljeno je izvan analize, jer bi inače bilo potrebno kompariranje radničkih i seljačkih stanova.

U shemu fizičko-fiziološkog egzistencijalnog minimuma A. Benka Grada unesen je stan od sobe i kuhinje za koji je radnik s obitelji plaćao 1929. godine 400 dinara mjesečno, odnosno, ako je bio samac, obično je plaćao za sobu oko 200 dinara.

Međutim, radnici su stanovali veoma različito. Benko je shvatio važnost stanovanja za položaj radnika pa je u listopadu 1932. i u listopadu 1936. proveo anketu o stanovanju zagrebačkih radnika.

Po principu uzorka Benko je obuhvatio razne tipove stanova (ulične i dvorišne, one na periferiji i one u centru, higijenske i nehigijenske, s komforom i bez njega). Materijal je sortirao u sedam tabela (po položaju u gradu, po položaju u kući, po veličini u kvadratnim metrima, po broju osoba u jednom stanu, sa stanovišta higijene, sa stanovišta komfora, po stanarini). Od 108 popisanih stanova 1932. godine 85% bilo je na periferiji. Samo 39% bilo je uličnih stanova i to pretežno u prizemlju. Ostali su stanovi bili dvorišni (61%). Svi su bili mali, a 41,6% bilo ih je ispod 20 m². Na jedan stan od sobe sa štednjakom dolazile

su 2,73 osobe, a u stanu od sobe i kuhinje stanovale su prosječno 3,22 osobe. S higijenskog stanovišta ti su stanovi bili loši: 50,9% anketiranih nije imalo svoj zahod, a 9,2% stanova imalo je pod od zbijene zemlje. Samo 4 stana imala su pod od parketa. Tek 2,77% anketiranih stanova imalo je potpuni komfor. Jedan stan bio je bez vlastite vode, a njih 57 opskrbljivalo se vodom iz bunara. Iako u Zagrebu, samo je 31,4% tih stanova imalo električnu struju, a plin 0,2%, te se može reći da je 44,44% radničkih stanova bilo bez ikakvog komfora.²⁸

U 1936. Benko je anketirao 114 radničkih stanova u Zagrebu. Kao i 1932. godine, radništvo je pretežno stanovalo na periferiji (82%), u dvorišnim stanovima (58,7%), 72,8% bilo je prizemnih stanova, 42,9% stanova imalo je površinu ispod 20 m². Na jedan stan od sobe sa štednjakom dolazile su 2,73 osobe, a u stanu od sobe s kuhinjom 3,71 osobe, te se prema tome naseljenost tih stanova povećavala. S higijenskog stanovišta stanovanje se radnika nije poboljšalo. Samo 2,63% stanova imalo je potpuni komfor, a 42,10% nije imalo nikakav komfor. Zahod nije imalo 48,2%, vodu 49,1%, električnu struju 34,2% stanova. Plin su imala samo 3 stana, a isto toliko i kupaonicu. U 8,8% stanova bio je pod od zbijene zemlje, a samo u 4 stana parket.²⁹ Treba napomenuti da je većina tih stanova bila u prizemlju ili u podrumu, pa su mnogi bili vrlo vlažni.

Statistika pokazuje da se stanovanje radnika od 1932. do 1936. pogoršalo, usprkos tome što je u Zagrebu tada bila intenzivna građevinska djelatnost pa je sagrađen velik broj stanova, od kojih su mnogi bili prazni jer ih zbog visokih stanarina nije bilo moguće iznajmiti.

Statistika ne pokazuje svu tragediju stanovanja radnika. Benko je 1936. našao u jednom stanu od sobe sa štednjakom, u 18 kubičnih metara zraka, dvije odrasle osobe i troje djece. Kad bismo mogli podrobno opisati te stanove — zajedno s problemima radnika koji su u njima živjeli — dobili bismo sliku bijede koja ne bi zaostajala za Engelsovim opisima stanovanja radnika u Londonu u drugoj polovici 19. stoljeća.

I Radnička komora u Zagrebu provela je anketu o stanovanju radnika na početku 1938. godine u Zagrebu i u pokrajini. Odgovori nižih organa Radničke komore s anketnim materijalom pokazuju nam da radnici u provinciji nisu stanovali ništa bolje nego oni u Zagrebu. Obično su stanovali u trošnim zgradama, koje su bile pristupačne radnicima s obzirom na njihove prihode, ali su ipak u odnosu na velike stanove bile veoma skupe. Iz obilnog, ali fragmentarno očuvanog materijala ove ankete navodim nekoliko primjera iz Slavonske Požege.³⁰ Krojač s dvije stotine dinara tjedne zarade plaćao je sobu veličine 2,5 × 3,5 m 65 dinara mjesečno, te je prema tome kao samac trošio na stan 90% svoje zarade. Drugi oženjeni krojački pomoćnik s 250 dinara tjedne zarade plaćao je za stan u staroj zgradi veličine 3,75 × 10 metara 250 dinara, te je prema tome na stanovanje trošio 25% svoje zarade. Kako bi oženjeni radnik uopće mogao živjeti, obično se lišavao najosnovnijih

²⁸ *Indeks*, 1932, 20.

²⁹ *Indeks*, 1937, 3.

³⁰ IHRPH, RK, 503/2-3107/16. III 1938.

Tabela 24.

INDEKSI ZA STAN PREMA BENKOVU MINIMALNOM EGZISTENCIJALNOM BUDŽETU OD 1929. DO 1939.*

Indeks: 1929 = 100

Godina	Trošak za stan neoženjenog radnika		Trošak za stan radničke obitelji od 4 člana (otac, majka i 2 djece)
	u siječnju	u srpnju	u siječnju
1929.	100	100	100
1930.	100	100	100
1931.	100	100	100
1932.	100	96	100
1933.	87	79	87
1934.	75	75	75
1935.	74	75	74
1936.	71	72	71
1937.	71	71	70
1938.	71	71	70
1939.	71	71	71

* Rađeno prema tabelama 18–20.

uvjeta za život. Jedan postolarski pomoćnik u Slavonskoj Požegi, koji je imao 80 dinara tjedne zarade i troje djece, stanovao je u sobi 4 × 4 metra i za taj prostor plaćao je 60 dinara mjesečno ili 19% svoje zarade. Takve primjere mogli bismo nizati unedogled, ali materijali ankete nisu na žalost sređeni, sistematizirani, i iz njih se za sada ne mogu izvući zaključci koji bi vrijedili za cijelu radničku klasu Hrvatske.³¹

Bilo bi zanimljivo uočiti razlike u stanovanju radnika određenih privrednih grana. Zasad je proučen samo život šumskih radnika u slavonskim šumama, i možemo bez kolebanja ustvrditi da su oni stanovali u bajtama štetnima po zdravlje i opasnim po život, te da su neobično teški uvjeti takvog stanovanja skraćivali radni i životni vijek tih radnika.³²

Teoretska stanarina, koju je Benko uzeo pri izračunavanju teoretskog egzistencijalnog minimuma troškova života, mora se prema tome upotrijebiti razmatranjima o uvjetima stanovanja. Prema tabeli 24 vidimo

³¹ Ovaj je materijal pohranjen u fondu Radničke komore u Zagrebu u dopisima raznih povjereništava i veoma je obilan.

³² *Olga Maček*, Naši šumski radnici, Zagreb 1948; *M. Kolar-Dimitrijević*, Položaj šumskih radnika u šumi Garjevici u deceniju pred drugi svjetski rat, zbornik »750 godina Čazme« (u pripremi za štampu). U *Radničkoj zaštiti* uoči drugoga svjetskog rata ima također nekoliko članaka Eduarda Fleischera o položaju šumskih radnika.

da je stanarina počela opadati tek u 1932, odnosno u 1933. godini, i da je bila najniža 1937. godine. Nakon toga stagnira sve do 1939. kada ponovo počinje pokazivati tendenciju porasta uslijed inflacije. Stanarina je zapravo počela opadati onda kad je velika gospodarska depresija dosegla kulminaciju, i kada uslijed nezaposlenosti velik broj radnika nije uopće mogao plaćati stanarinu, pa je čak njihova prehrana pala na teret gradskih općina, koje su morale organizirati pučke besplatne kuhinje. Snižavanju stanarina prethodilo je izbacivanje na ulicu mnogih radnika koji nisu mogli plaćati stanarinu, a mnogi su se i sami povlačili u sve lošije i jeftinije stnove. Kućevlasnici su se odlučili na snižavanje stanarine — koja se nakon 1930. određivala potpuno slobodnom pogodbom za sve vrste stanova — istom onda kad su uvidjeli da nikakvim prisilama ne mogu iz radnika istisnuti novac, i da je bolje dobiti išta nego ništa. U gradu Zagrebu izgrađene su od 1921. do 1934. godine 143 kuće s 1341 stanom i 1659 soba na osnovi socijalnog programa kojim se željela riješiti stambena kriza. Tu je 31. III 1931. u 1281 domaćinstvu živjelo 5468 stanovnika, i u te je stanove bilo uloženo oko 70.000.000 dinara. Dok je bio na snazi Zakon o stanovima, maksimirana stanarina za sobu sa štednjakom iznosila je 50—70 dinara, za sobu s kuhinjom 475—800 dinara.³³ Nakon ukidanja Zakona o stanovima stanarine su povišene za 100%, već prema položaju i opremljenosti stana. Treba napomenuti da su i neke tvornice sagradile stanove za svoje radnike, ali su u njima stanovali stručni i kvalificirani radnici, nerijetko stranci, a u pravilu činovnici. Neke su tvornice ipak gradile stanove za sve radnike, ali su zato od njih zahtijevale znatno veću proizvodnost i podvrgavale ih specijalnom režimu života (Bata u Borovu kraj Vukovara).

Benko je pokušao usporediti stanarine koje su plaćali zagrebački radnici s onima koje su plaćali radnici u nekim reprezentativnim svjetskim gradovima. Došao je do zaključka da je u stanu s dvije stambene prostorije kvadratni metar prostora — ako se indeksni broj 100 uzme za London i Trst — iznosio 109 u Varšavi, 118 u Milanu, 134 u Zagrebu, a 164 u Parizu. U Rimu je iznosio samo 33, ali su tu i bili najlošiji stanovi. Prema tome je zagrebački radnik bio gotovo na vrhu ljestvice po skupoći stanarine, osobito ako se usporede košarice hrane, tj. ako se usporede realne zarade u raznim zemljama.³⁴

Da bi se riješili plaćanja stanarina i loših i nezdravih stanova, radnici su po krajnjim periferijama gradova počeli bez dozvole za gradnju podizati vlastite kućice, koje su se sastojale samo od jedne male prostorije i u kojima je obično živjela obitelj od više članova. Zbog toga što nisu plaćali stanarinu, troškovi života bili su im nešto niži pa su se mogli hraniti nešto bolje od radnika koji su stanovali u najamnim stanovima. Takva su divlja naselja nicala na području Trnina i Trešnjevke u Zagrebu, ali su i ostali gradovi imali takve predjele (Ciglena u Slavonskoj Požezi), koji su predstavljali poseban socijalni problem za gradske uprave.³⁵

³³ *Indeks*, 1937, 4.

³⁴ Isto, 6.

³⁵ Kako stanuje sirotinja u Zagrebu, *Hrvatski radnik*, 1939, 4.

Stambene prilike nekih gradova u Jugoslaviji opisao je Slobodan Ž. Vidaković u knjizi »Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije« (Beograd 1931), i ta nam knjiga može poslužiti kao polazna točka za analizu stanovanja jugoslavenskih radnika.

d) Ogrjev i osvjetljenje

Kako je već navedeno, prema anketi iz 1936. od 114 radničkih stanova samo je njih 39 imalo električno svjetlo. Radničke obitelji trošile su za osvjetljenje petrolej, te su i cijene petroleja morale biti uvrštene u troškove života radnika i radničke obitelji, i to 11 mjesečno po odraslom članu obitelji. Petrolej kao i šibice bili su državni monopol i prodavali se po cijenama koje je utvrdila monopolska uprava u Beogradu. Godine 1935. litra petroleja stajala je 6,75 dinara.

Za ogrjev se upotrebljavalo grabovo, bukovo i hrastovo drvo. Benko je kao faktor radničkog konzuma uzeo 210 kg bukavog rezanog drveta po radniku, odnosno 420 kg po jednoj radničkoj obitelji od četiri člana. Cijena 100 kg bukavog drveta iznosila je 1935. godine 26 dinara.

Kao i kod drugih pondera u radničkom budžetu, troškovi za ogrjev i osvjetljenje bili su najniži potkraj velike privredne krize, tj. od 1934. do 1936. godine, a najviši 1929. godine (tabela 25).

Tabela 25.

INDEKSI ZA OGRJEV I RASVJETU PREMA BENKOVU MINIMALNOM EGZISTENCIJALNOM BUDŽETU OD 1929. DO 1939.*

Indeks: 1929 = 100

Godina	Trošak za ogrjev i rasvjetu neoženjenog radnika		Trošak za ogrjev i rasvjetu za radničku obitelj od 4 člana (otac, majka i 2 djece)
	u siječnju	u srpnju	u siječnju
1929.	100	100	100
1930.	91	90	91
1931.	74	73	74
1932.	67	70	67
1933.	60	54	60
1934.	50	54	50
1935.	50	54	50
1936.	50	54	50
1937.	54	62	54
1938.	64	71	64
1939.	64	70	63

* Rađeno prema tabelama 18–20.

Treba napomenuti da sve brojke o egzistencijalnom minimumu ne mogu biti mjerilo za određivanje nadnice. Velik dio radnika zarađivao je manje nego što je bilo potrebno za pokriće minimalnog budžeta radnika i radničke obitelji. Međutim, bilo je radnika koji su ostvarivali nadnicom — a vjerojatno i drugim prihodima — znatno veće sume od one potrebne za pokriće minimalnih troškova života, i kod njih bi se egzistencijalni minimum morao povećati barem za 40—50%, jer je njihov standard bio viši a život bolji.

Čini mi se da je izračunavanje minimalnog egzistencijalnog budžeta bilo negativno za radničku klasu, jer se nadnica već 1939, a kasnije gotovo bez izuzetka određivala ne prema učinku radnikova rada, već prema njegovim osnovnim životnim potrebama; tako su i kolektivni ugovori u krajnjoj liniji poslužili interesu poslodavaca, koji su znali iskoristiti društvene proturječnosti i skokovita kretanja cijena.

POLOŽAJ RADNIKA I RADNIČKO ZAKONODAVSTVO

Odnos radnika prema poslodavcima i zaštitu radnika reguliralo je više zakona, uredbi, pravilnika i drugih normativnih akata, koji se međusobno preklapaju i koje bi trebalo proučiti u cijelosti u njihovu interakcijskom djelovanju. Zato je ovo poglavlje samo skroman prilog takvom pokušaju.

a) *Zakon o zaštiti radnika*

Glavna zakonska zaštita radnika u Jugoslaviji bazirala se na propisima Zakona o zaštiti radnika od 28. II 1922. godine (*Službene novine*, 14. VI 1922). To je bio temeljni zakon socijalne i ekonomske zaštite radnika. Zakon je sadržavao niz pozitivnih odredbi:

- Osmosatno radno vrijeme za industrijska i rudarska poduzeća, a 8—10-satno u svim drugim poduzećima prema prirodi i težini posla.
- Mogućnost reguliranja radnih odnosa između poslodavaca i radnika kolektivnim ugovorima.
- Pravo radnika da iz svojih redova biraju radničke povjerenike, kao svoje predstavnike u sporovima s poslodavcima.
- Zabranjen je rad djece ispod 14 godina.
- Zabranjen je rad djece i žena noću, a poduzeća koja su imala više od stotinu zaposlenih radnica morala su izgraditi dječja skloništa.
- Prostorije u kojima su radili radnici nisu smjele biti opasne po život i zdravlje.
- Bila je dana sloboda sindikalnog organiziranja.
- Ustanovljene su burze rada, kao regulatori radne snage na tržištu rada. Burze su imale zadatak suzbijati nezaposlenost i eventualno voditi brigu o prehrani nezaposlenih radnika.
- Ustanovljene su radničke komore sa zadatkom da štite ekonomske, socijalne i kulturne interese svih radnika.
- Radnici su morali dobiti radničke knjižice (legitimacije).

— Poduzeća s više od stotinu radnika, udaljena od najbližeg mjesta više od tri kilometra, imala su voditi brigu o prehrani i stanovanju radnika.

Već su tvorci zakona znali da će radnička zaštita u našoj nerazvijenoj privrednoj sredini djelovati uspješno samo ako se ustanovi dobra nadzorna i posredovna služba. Iako su formirane inspekcije rada, radničke komore, burze rada, radnički povjerenici, praksa je pokazala da su svi ti organi nedovoljni da osiguraju istinsku zaštitu radnika. Primjena zakona ovisila je o sposobnosti radnika da se organizirano suprotstave organiziranoj navali poslodavaca.

Zakon o zaštiti radnika bio je donesen pod pritiskom »komunističke opasnosti« na bazi Vašingtonske konvencije i u stvarnosti nikada nije bio potpuno primijenjen u Jugoslaviji. S učvršćenjem buržoazije na vlasti oko sredine 20-ih godina, a uz pomoć socijaldemokrata koji su upravljali radničkim komorama i inspekcijama rada, prava radnika neprestano su se krnjila i smanjivala, a posredovni organi već uoči velike privredne krize (osim radničkih povjerenika, koje su radnici birali svake godine) sve su više postajali ustanove za zaštitu interesa poslodavaca. Proces te metamorfoze veoma je dugotrajan i prikriven, jer se odvijao pod različitim utjecajima i nije do danas u našoj historiografiji obrađen cjelovito i kako treba.³⁶ Radničke ustanove nisu obavljale ulogu koja im je bila namijenjena Zakonom o zaštiti radnika, već su služile režimu, kao produženoj ruci poslodavaca. Zanimljivo je mišljenje Đure Špoljarića 1939. godine: »Stvoren je Zakon o zaštiti radnika. Ali stvoriti pravo za radnike znači obespraviti poslodavca, a stvoriti pravo za ovoga (kao što je danas i stvoreno) znači obespraviti radnike. U tome baš i jest protivurječnost građanskoga prava.«³⁷

Proglašenjem šestojanuarske diktature radnici su izgubili pravo na slobodno organiziranje, pa čak i biranje radničkih povjerenika za neko vrijeme. To su odmah iskoristili poslodavci, i već u ožujku 1929. vlada je objavila radni program u kojemu je revizija zaštitnog radničkog zakonodavstva zauzimala vidno mjesto. Zbog otpora Centralnog sekretarijata radničkih komora i masovnih protesta radnika, koji su nasuprot reviziji zahtijevali kompletnu primjenu radničkog zakonodavstva, revizija službeno nije provedena, ali se u stvarnosti poslodavci nisu pridržavali zakona i uredaba koji su štitali radnike.³⁸ Poslodavci su osobito napadali radno vrijeme, tvrdeći da je proizvodnost naših radnika mala te da se rentabilnost proizvodnje naše industrije na svjetskom tržištu

³⁶ Taj problem obrađuje *Franc Kresal*, Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje in ustanov delavske zaštite v Sloveniji med obema vojnima, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1968–1969, 1–2, 118–123. Rad Kresala veoma je dobar, ali je težište stavljeno samo na Sloveniju. *B. Janjatović* u radu Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. godine, *Putovi revolucije*, 7–8/1966, 60–70, također obrađuje jedan aspekt razvoja radničkih komora kao ustanova za zaštitu radnika. Međutim, do danas nedostaje cjelovita obrada aktivnosti inspekcija rada, burza rada, radničkih povjerenika i uopće radničkog zakonodavstva. Pravnici su pristupali tom problemu s pravnog aspekta (*I. Politeo*, Radno pravo, Zagreb 1934, te poslijeratni radovi Tintića).

³⁷ *Đuro Špoljarić*, Radničko zaštitno zakonodavstvo u teoriji i praksi, *Izraz*, 1939, 416.

³⁸ *Radničke novine*, siječanj–ožujak 1930, izvještavaju o brojnim skupovima radnika širom zemlje s rezolucijama u kojima se zahtijevala potpuna provedba radničkog zakonodavstva.

održava isključivo dužim radnim vremenom i niskim nadnicama.³⁹ I bez revizije poslodavci su, koristeći se privrednom depresijom četrdesetih godina, produžavali radno vrijeme, uvodili akordni rad, racionalizirali proizvodnju zahtijevajući povećanje intenzivnosti rada, i na razne druge načine preuzete iz prošlosti kapitalističke eksploatacije, ili iz prakse suvremenih kapitalističkih država. Osobito su bili eksploatirani radnici u malim mjestima i na šumskim manipulacijama. Radnici zaposleni na sječi drva obično su radili po učinku, te se nerijetko radilo i nedjeljom, a gotovo uvijek do krajnjih granica fizičke izdržljivosti.

Radnici su po Zakonu o zaštiti radnika imali pravo birati radničke povjerenike, te su doneseni pravilnici koji su omogućivali provedbu tih izbora. Postupak izbora nije bio jednostavan i mogao se provesti samo u onim industrijskim sredinama gdje je bilo pismenih i sindikalno organiziranih radnika. Mnogi poslodavci ipak nisu dopuštali izbore radničkih povjerenika, nego tek nakon jedne ili čak i više intervencija Radničke komore i pozivanja na zakon, ali su tada nakon izbora onemogućivali njihov rad, a nerijetko su im davali otkaz usprkos imunitetu. Iz dokumentacije Radničke komore u Zagrebu vidi se da je bilo veoma mnogo posve nepravilno otpuštenih radničkih povjerenika, koji su živjeli od novčane pomoći Radničke komore i sindikalnih organizacija.

Na temelju Zakona o zaštiti radnika osnovane su burze rada, pa se i pomaganje nezaposlenih radnika po Pravilniku od 26. XI 1927. i kasnijih izmjena iz 1932, 1933, 1935. i 1937. godine, hranom ili organiziranjem javnih radova, zasnivalo na tom zakonu.⁴⁰

Godine 1938. donesena je Uredba o radničkim knjižicama, koja je potaknula problem radničkog statusa za nadničare i poljoprivredne radnike.

b) Zakon o inspekciji rada

Glavni kontrolni organ vlasti koji je morao paziti na primjenu radničkog zakonodavstva bila je Inspekcija rada. Iako je osnovana po Zakonu od 21. V 1921 (*Službene novine*, 24. V 1921), već od samog početka njezin je rad bio krnj zbog nedovoljnih sredstava i malog broja inspektora.⁴¹ Inspektori malokad odlaze na teren i ne interveniraju na prijave radnika ili radničkih organizacija čak ni nakon višekratnih poticaja radničkih komora. Radom inspekcija rada u Zagrebu i Osijeku bili su nezadovoljni ne samo radnici već i poslodavci. Smatrali su da kompetencije inspekcija rada treba suziti, i da se u rješavanju konkretnih slučajeva inspektor rada mora najprije povezati s poslodavcem.⁴² Djelomično su i uspjeli sa svojim zahtjevima. Godine 1929. inspekcije rada uklopljene su u banske uprave kao izvršni organi potčinjeni općoj upravi. Ostavši bez financijske samostalnosti, inspekcije rada izgubile su i svoju akcionu samostalnost, i u njihovu radu sve više dolazi do izražaja povezanost vlasti s poslodavcima. One često odbijaju da potvrde izbor onih radničkih

³⁹ Obrazloženje predloga svih poslodavačkih komora, *Politika*, 1. II 1930.

⁴⁰ F. Kresal, Pregled razvoja... , n. dj., 123–139.

⁴¹ *Isti*, 139–146.

⁴² IHRPH, RK, 113/4–8803/30. XII 1929.

povjerenika koji nisu bili u dobrim odnosima s poslodavcima, i to bez ikakva obrazloženja. Tako radnici kod inspekcija rada umjesto zaštite sve češće nailaze na neprijateljski stav. To se očitovalo i prilikom komisijskih pregleda industrijskih pogona, kad bi inspektor odlazio najprije u upravu, ručao na trošak tvornice i vozio se autom poslodavca. Bezbroj dokumenata u fondu Radničke komore u Zagrebu potvrđuje konkretno te navode i ukazuje na svu bespomoćnost i nezadovoljstvo radnika, koji nisu imali mogućnosti da ostvare svoja prava iz radničkog zakonodavstva. Pridružujem se mišljenju Franca Kresala, koji je na temelju objavljenih *Izveštaja inspekcija rada* od 1920. do 1937. zaključio da se djelatnost te službe nije širila ni povećavala, već opadala, što je u suprotnosti s Parkinsonovim zakonom širenja administracije.⁴³ Pregled kotlova preuzelo je 1935. Ministarstvo građevina, te su samo nesreće na šumskim radovima i povremeni pregledi većih tvornica ostali u nadležnosti inspekcija rada.

c) Zakon o radnjama

Zakonom o radnjama od 29. X 1931 (*Službene novine*, 5. XI 1931), koji je 9. III 1932. stupio na snagu, ukinuti su svi propisi i odredbe o radnjama koji su vrijedili do tada. Tako je jednim dijelom poništen i Zakon o zaštiti radnika, jer se počelo smatrati da obrtničke radnike obuhvaća ovaj novi zakon — za radnike znatno nepovoljniji. Zakon o radnjama predviđao je niz pravilnika kojima se imala detaljnije propisati njegova primjena. Međutim, većina tih pravilnika i uredaba nije nikada donesena, te su se sporovi iz radnih odnosa rješavali veoma različito, a Sud dobrih ljudi — ustanovljen na osnovi tog zakona — često je ignorirao Zakon o zaštiti radnika, kao da ga i nema. U Zakonu o radnjama potpuno su zapostavljeni radnički povjerenici, te su radni redovi izrađivani za radnje mimoilazili radničke povjerenike i u slučajevima otpuštanja i globljenja radnika.

Istodobno sa sužavanjem radničkih prava Zakon o radnjama zahtijevao je obavezno formiranje organizacija poslodavaca (obrtnika, trgovaca, pa i industrijalaca). Ta su udruživanja omogućila sve jedinstvenije istupe poslodavaca protiv radnika. Poslodavci su se osobito okomili na radno vrijeme, pa 13. XI 1933. na konferenciji svih trgovinsko-industrijskih komora u Beogradu zahtijevaju reviziju Zakona o radnjama, s obrazloženjem da je on smetnja za privredu zbog ograničavanja radnog vremena na najviše 10 sati dnevno.⁴⁴ Kontrolni organ za primjenu Zakona o radnjama bile su poslodavačke komore i Inspekcija rada. Zbog uzajamne sprege tih dviju organizacija u mnogim je mjestima kršen noćni počinak pekara, a trgovine i obrtničke radnje radile su bez točno utvrđenog radnog vremena, pa je i to otežavalo kontrolu.

Na osnovi ovog zakona donesena je Uredba o reguliranju razmjera učenika prema broju pomoćnika u trgovačkim i zanatskim radnjama i u radionicama u kojima se obavljaju zanatske radnje (*Službene novine*,

⁴³ F. Kresal, *Pregled razvoja...*, n. dj., 144.

⁴⁴ *Narodno blagostanje*, 4. XI 1933, 716.

13. V 1936). Uredbom je smanjen broj naučnika, a povećan broj pomoćnika, čija se nezaposlenost time ponešto smanjila.

d) Razne odredbe o položaju radnika na radu

1. Položaj radnika mnogo je ovisio o *radnom vremenu*. Na području Hrvatske i Slavonije utvrđeno je osmosatno radno vrijeme još 18. II 1919.⁴⁵ Samo iznimno, i to uz privolu četiri petine radnika, i u elementarnim nepogodama, radno vrijeme moglo se produživati, i to je bilo regulirano posebnim Pravilnikom o produženju radnog vremena u industrijskim i obrtničkim radnjama. Prekovremeni rad plaćao se 50% više. Te su odredbe ušle i u Zakon o zaštiti radnika od 28. II 1922, s tim da je radno vrijeme u obrtničkim radnjama moglo biti najviše 10 sati, a bilo je određeno *banskim uredbama* za svaku banovinu posebno.

Osmosatno radno vrijeme postojalo je prema tome samo u tvornicama, i to u onima koje su bile locirane u mjestima gdje su radničke komore mogle obavljati kontrolu. Potkraj velike privredne krize u nizu malih mjesta gotovo se nitko nije pridržavao odredaba o radnom vremenu. Kršio se i propis o nedjeljnom i noćnom odmoru, te u kolektivne ugovore oko sredine tridesetih godina redovito ulazi odredba o radnom vremenu, iako je to pitanje bilo već odavno riješeno Vašingtonskim konvencijama. Posebno je bilo regulirano radno vrijeme željezničara i pomoraca, s obzirom na prirodu njihova posla (1938. godine).

Mnogo sporova izazvala je odredba o pravu radnika na odmor u toku rada. Ponegdje je ona posve zanemarivana, a ponegdje je odmor skraćivan pod izlikom da prekid rada izaziva suvišne troškove u proizvodnji (tvornica čokolade Stock u Slavonskoj Požegi i razne tekstilne tvornice).

2. *Nadnice* su se utvrđivale individualno ili kolektivnim ugovorima. Snižavanje nadnica u vrijeme kada to nije zahtijevala privredna situacija (1934. i 1935. godine) potaknulo je državu da intervenira u pitanju radničkih nadnica, i da na početku 1937. donese Uredbu o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži (*Službene novine*, 17. II 1937). Ta je Uredba donesena na osnovi odredaba Financijskog zakona, i nije se pozivala ni na Zakon o zaštiti radnika ni na Zakon o radnjama. Uredbom su, kako sam već opisala, utvrđene minimalne satnice od dva dinara, ali je faktički zabranjen štrajk kao sredstvo ekonomske borbe radnika. Petrificiranjem nadnice u vrijeme inflacijskih tendencija u kretanju životnih troškova Uredba je značila pogoršavanje položaja radnika uopće.

3. Za položaj radnika posebnu važnost imali su *kolektivni ugovori*, koje su sklapale sindikalne organizacije pojedinih tvornica ili radnika određene struke s poslodavcima. Kolektivnim ugovorima regulirao se cjelokupni položaj radnika na radu. Da nije postojala velika razjedinjenost radnika između klasnih, nacionalnih i vjerskih sindikata, kolek-

⁴⁵ Identična odredba za cijelu zemlju donesena je 12. IX 1919 (v. opširnije *M. Kolar-Dimitrijević*, O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju, n. dj., 58).

tivnim bi se ugovorima mogao znatno poboljšati položaj radničke klase u sjevernoj Hrvatskoj. Ovakvo, poslodavci su sklapali kolektivne ugovore s onom grupacijom radnika koja je najmanje tražila, odnosno, poslije 1935, sve više s Hrvatskim radničkim savezom, sindikatom iza kojeg je stajala Hrvatska seljačka stranka, kao stranka sitne buržoazije. Kad je HSS došla na vlast, država pokušava putem HRS-a sklapati kolektivne ugovore za čitave privredne grane (1939. i 1940), pri čemu ti kolektivni ugovori imaju slične tendencije kao ranija Uredba o minimalnim nadnicama. Akcijom Gospodarske sloge država jednako regulira nadnice poljoprivrednih, šumskih i ciglarskih radnika, ali su povišenja nadnica tako neznatna da je položaj tih vrsta radnika i dalje veoma loš. Miješanje države u kolektivne ugovore i njezino određivanje nadnica bilo je zapravo imitiranje fašističkih država, i ono je s prelaskom na ratnu privredu postajalo sve intenzivnije i učestalije.⁴⁶ Kolektivni ugovori odražavali su klasnu snagu radništva, a s miješanjem države u te odnose problemi položaja radne snage postaju sve prikriveniji.

e) Zakon o socijalnom osiguranju radnika

Jedinstveni Zakon o socijalnom osiguranju radnika u Jugoslaviji donesen je 14. V 1922 (*Službene novine*, 30. V 1922), kao obveza istaknuta u Vidovdanskom ustavu 1921. godine. Njegovu donošenju poslodavci su se mnogo protivili. Nakon pola godine odgađanja zakon je ipak potvrđen, te su ga radnici dobili kao ustupak zbog Zakona o zaštiti države.⁴⁷ Zakon o socijalnom osiguranju radnika predviđao je razne vrste osiguranja, ali većina nije nikad realizirana, a i kod onih koje su provedene bilo je to uz neprestanu redukciju prava.

1. Prvo je u Jugoslaviji provedeno *osiguranje za slučaj bolesti i nesreće na poslu*, koje su radnici na području Hrvatske imali već odavno. Od 3. VI 1922. u korist tog osiguranja plaćali su 3°/_o od nadnica, a poslodavci su uplaćivali isto toliki udio. Godine 1933, zbog deficita u socijalnom osiguranju te vrste, postotak je povišen na 7°/_o, a 1936. godine čak na 8°/_o.

Po zakonu o socijalnom osiguranju industrijski i obrtnički radnici imali su u slučaju bolesti pravo na besplatno zdravstvenu pomoć do 26 tjedana i hranarinu u visini 2/3 osigurane nadnice. U slučaju produžetka bolesti radnik je imao pravo na određenu pomoć, već prema dužini osiguraničkog staža. Socijalno osiguranje plaćalo je roditeljima dvije trećine osigurane nadnice dva mjeseca prije i dva mjeseca poslije poroda. Radnik je imao pravo da bude poslan u lječilište radi uspostavljanja

⁴⁶ F. Kresal, *Pregled razvoja...*, n. dj., 163; M. Kolar-Dimitrijević, *Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine*, zbornik *Fašizam i neofašizam*, Zagreb 1976, 227–8.

⁴⁷ O tom zakonu pisao je Ratko Pešić, *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji*, Beograd 1957. Kresal ne poznaje taj odličan rad, te samostalno opisuje socijalno osiguranje u *Pregledu razvoja...*, n. dj., 177–188, kao i u posebnom radu »Začetki in razvoj delavskoga zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama«, *Zgodovinski časopis*, XXIV/1970, 3–4, 209–245. U Hrvatskoj se nitko nije bavio historijskim razvojem socijalnog osiguranja radnika i namještenika, premda je upravo u Zagrebu bio lociran središnji ured za osiguranje radnika u Jugoslaviji.

svog zdravlja. I članovi obitelji radnika imali su pravo na liječenje u ambulantomama, a nakon smrti osiguranika dobivali su jednu njegovu mjesečnu osiguranu zaradu. Pravo na bolesničku potporu radnik je stjecao pri sklapanju radnog odnosa s poslodavcem, odnosno od časa kad ga je poslodavac prijavio okružnoj blagajni.

U slučaju nesreće na poslu radnik je imao pravo na besplatnu zdravstvenu pomoć, hranarinu deset tjedana, i čak rentu ako nakon deset tjedana nije bio sposoban za rad. Renta se određivala prema stupnju nesposobnosti i davala se ako je postotak nesposobnosti radnika bio veći od 10⁰/. Ako je radnik poginuo na radu, žena je dobivala trećinu osiguranikove zarade kao rentu, a neopskrbljena djeca četvrtinu. Doprinosi za slučaj nesreće plaćali su se prema skali opasnosti na poslu. U prosjeku taj je doprinos iznosio 2⁰/% osiguranec, a morao ga je plaćati poslodavac.

2. *Osiguranje radnika za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti* trebalo je provesti po Zakonu najkasnije do 1. VII 1925. godine. Na zahtjev poslodavaca, a osobito Trgovinsko-obrtne komore iz Zagreba, Ministarstvo socijalne politike odgodilo je to osiguranje zbog privredne krize.⁴⁸ Radničke organizacije i V kongres radničkih komora, održan u prosincu 1932. u Beogradu, zahtijevali su provedbu tog osiguranja, kako bi se općine oslobodile uzdržavanja mnogobrojnih ostarjelih radnika. Uredba o mirovinskom osiguranju donesena je 1933. godine (*Službene novine*, br. 285 od 1933), jer se na to država obvezala potvrdivši konvencije donesene na XVIII zasjedanju Međunarodne konferencije rada, ali se na početak njezina provođenja čekalo još pet godina. Točkom 2 § 89 Financijskog zakona za 1936/37. dano je ovlaštenje Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja da provede to osiguranje kad za to budu pogodne prilike. Ministarstvo se tim ovlaštenjima koristilo, i 17. III 1937. donesena je Uredba (*Službene novine*, 22. III 1937) po kojoj je visina doprinosa utvrđena na 18⁰/. Pravo na rentu u slučaju iznemoglosti stjecalo se uplatom prinosa od 200 nedjelja, pravo na rentu za slučaj starosti s 500 uplaćenih prinosa, a potpora obitelji u slučaju radnikove smrti sa 100 uplaćenih prinosa. Zbog rata i zbog nedovoljno uplaćenih prinosa nijedan radnik nije do tada primao ovu pomoć, iako je za to osiguranje plaćao petinu svoje zarade, znatno pogoršavši svoj životni standard.

3. Zakonom o socijalnom osiguranju bilo je predviđeno i *osiguranje u slučaju nezaposlenosti*. Ono se provodilo putem javnih burza rada, koje su imale ne samo ulogu posredovanja već i ulogu podupiranja nezaposlenih radnika, a počelo se faktički primjenjivati tek na kraju velike privredne krize.

4. Socijalno osiguranje u Jugoslaviji bilo je pozitivno i veoma napredno i u svjetskim relacijama, i ono bi znatno poboljšalo položaj radnika da se primjenjivalo. Iz niza sporova vođenih kod sudova vidi se da su radnici često bili oštećeni u svojim pravima, i da se ono nikada nije primjenjivalo u cijelosti.

⁴⁸ Trgovinsko-obrtne komore iz Zagreba molila je 18. IV 1925. da se osiguranje odgodi za dvadeset godina (AJ, MTI, 1008, j. 1896 – socijalno i penziono osiguranje, elaborat).

Na području sjeverne Hrvatske radnici su se koristili uslugama okružnih ureda za osiguranje radnika. Njih je na tom području do 1931. bilo sedam (Osijek, Slavonski Brod, Bjelovar, Varaždin, Zagreb, Karlovac, Sušak), a nakon toga samo četiri (Zagreb, Osijek, Karlovac i Sušak). Okružni uredi imali su svoje ambulante u svim većim mjestima i tvornicama. Ponegdje su i radnici zaposleni u šumskim manipulacijama imali svoje ambulante, u koje je liječnik dolazio jedanput ili dvaput tjedno.

Predmet posebne studije bilo bi pitanje koliko su se radnici uspjeli koristiti zdravstvenom pomoći. Opseg zdravstvene pomoći ovisio je o financijskim sredstvima okružnih ureda, odnosno o pritisku radnika na te urede. Za vrijeme krize javljalo se manje radnika bolesničkim blagajnama, jer su poslodavci otpuštali najprije »boležljivije« radnike. No radnici koji su tada tražili pomoć obično su bili veoma ozbiljno bolesni, njihovo je ozdravljenje zahtijevalo veća materijalna sredstva i dugotrajnije liječenje. Često su ti radnici tako odgađali otpuštanje, a neki su im liječnici u tome i pomagali.

Za vrijeme velike privredne krize zapada i socijalno osiguranje u financijsku krizu, jer se broj osiguranika smanjuje i reduciraju se nadnice, pa je i uplaćivanje u blagajne manje. Mnogi poslodavci nisu redovito uplaćivali, a i država je dugovala velike svote socijalnom osiguranju za radnike državnih ustanova i poduzeća. Zbog teške krizne situacije, koja je tako nastala, socijalno osiguranje počelo je štedjeti na potporama i lijekovima. Deficit u blagajni socijalnog osiguranja povećavaju obveze zastale iz konjunktornog perioda, osobito dovršavanje i održavanje modernih zgrada socijalnog osiguranja podignutih u središtima okružnih ureda i lječilišta, kao i plaćanje skupe i veoma brojne administracije.⁴⁹

Zahtjevi za reviziju Zakona o socijalnom osiguranju pojavili su se — kako sam već istaknula — još uoči njegova donošenja. U memoaru trgovinskih i industrijskih komora otvoreno je rečeno: »Komunistički vetar doneo nam je 1922. godine Zakon o zaštiti radnika i Zakon o osiguranju radnika koji su otišli dalje i od samih ženevskih konvencija i stavili i suviše tereta na našu još nerazvijenu privredu.«⁵⁰ Poslodavci su zahtijevali da trećinu troškova osiguranja radnika snosi država, a ne sve oni i radnici.⁵¹ Revizionističkim tendencijama buržoazije suprotstavile se oštro radnička klasa čitave zemlje, i nasuprot reviziji zahtijevala potpuno provođenje tih zakona u život.

U Zagrebu je 22. IX 1929. održana velika skupština radnika i namještenika, jer su nakon proglašenja šestojanuarske diktature učestali zahtjevi poslodavaca za reviziju. U toku 1930. i 1931. ta se borba nastavlja.⁵² Tako do opće revizije Zakona o socijalnom osiguranju nije došlo, ali se zbog nedostatka novčanih sredstava u socijalnom osiguranju prava rad-

⁴⁹ L. Štajnic, Uticaj privredne krize na socijalno osiguranje, *Ekonomsko-financijski život*, IV/1934, 70–73.

⁵⁰ Milan Glaser, Revizija našeg socijalnog osiguranja, *Radnička zaštita*, 11/1929.

⁵¹ *Politika*, 1. II 1930.

⁵² Gojko Berberović, Revizija zakona o osiguranju radnika, *Socijalna misao*, 1. III 1931; Borba za socijalno osiguranje, *Klasna borba*, 1931, br. 17.

nika znatno smanjuju, i do sredine tridesetih godina gotovo nijedna odredba zakona nije ostala neokrnjena. Radnici su se faktički mogli koristiti samo osiguranjem u slučaju nesreće i bolesti na poslu, pa su se na nj pozivali i radnici koji bi u današnje vrijeme primali mirovinu ili invalidninu.

Od 1929. do 1932. socijalno je osiguranje pod komesarijatom. No i izvan tog razdoblja, prividno »samoupravnim« socijalnim osiguranjem upravljali su socijaldemokrati, te je ono poslovalo kao čisto birokratska i radnicima otuđena ustanova koja je lavirala između poslodavaca, radnika i vlasti.

Humani odnos službenika socijalnog osiguranja prema radnicima prilično je rijedak. Na zahtjev tisuće šumskih radnika u šumi Garjevici kod Čazme da im se zbog čestih nesreća na poslu uspostavi ambulanta u šumi, predstavnik socijalnog osiguranja izjavio je: »Pa nećemo valjda da Vam postavimo abulantu pod svaku bukvu.«⁵³ Sudjelujući u komisijama za higijenski pregled tvornica kao članovi, liječnici socijalnog osiguranja prelazili su preko veoma teških i gotovo nemogućih uvjeta rada radnika, u čemu se očitovala njihova socijalna angažiranost na strani kapitalističke klase. Nesreće na radu bile su veoma česte, i završavale su u mnogo slučajeva smrću radnika. Prilikom istraga predstavnici socijalnog osiguranja često su izjavljivali da je smrt prouzrokovana »nepažnjom radnika«, a ne nedostatkom sigurnosnih mjera na radu ili zamorenošću slabo hranjenog radnika. Socijalno osiguranje malokad je samoinicijativno aktiviralo svoje mogućnosti za poboljšanje zdravstvenog stanja radnika. Jednu takvu akciju proveo je Okružni ured za osiguranje radnika u Sušaku za podizanje bolnice u Senju, gdje su radnice tvornice cigara u velikom broju oboljevale od tuberkuloze. Ta je bolest postala problem grada, ali i problem socijalnog osiguranja, čiji su izdaci za oboljele radnice premašivali uplaćene iznose.⁵⁴

Socijalno osiguranje radnika nije bilo ni sveobuhvatno ni cjelovito. Poljoprivredni radnici nisu uopće bili osigurani, te su ih ozljede i bolesti pogadale teže nego druge vrste radnika. Budući da su upravo poljoprivredni i sezonski radnici u Hrvatskoj bili najbrojnija kategorija radnika, a uz to i najslabije plaćeni, postavlja se pitanje nije li i unutar same radničke klase postojala znatno veća slojevitost nego što se obično pretpostavlja. Socijalno osigurani nisu bili ni radnici zaposleni na javnim radovima. Nasuprot tome, postojala su socijalna osiguranja koja su svoje radnike zbrinjavala znatno bolje nego opće socijalno osiguranje. Rudari i željezničari imali su osiguranje za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti. Rente tih osiguranja bile su male, ali su ipak pružale materijalnu osnovicu za egzistenciju u starosti ili iznemoglosti. Rudari su davali za to osiguranje 50% prihoda, a kod željezničara fond se stvarao tako da su nekvalificirani radnici plaćali mjesečno 36 dinara, polukvalificirani 45 dinara i kvalificirani radnici 63 dinara.

⁵³ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj šumskih radnika... , n. dj.

⁵⁴ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj radnica senjske tvornice cigara u međuratnom razdoblju, *Senjski zbornik*, IX (u štampi).

POLOŽAJ RADNIKA I SINDIKALNI POKRET U SJEVERNOJ HRVATSKOJ

1. U vladinim krugovima postojalo je mišljenje da treba spriječiti nastajanje modernog radničkog proletarijata u Jugoslaviji, radeći isključivo na socijalnim reformama, i izbjegavati čak i riječ »klasna borba«.⁵⁵ Taj pravac u socijalnoj politici samo je nastavak vladine politike u Srbiji iz vremena prije prvoga svjetskog rata. Tako su radnici u međuratnom razdoblju u Jugoslaviji bili prisiljeni na samoorganiziranje i međusobno pomaganje kao i u drugoj polovici devetnaestog stoljeća.

Položaj radničke klase i sindikalni pokret međusobno su povezani.⁵⁶ S jačanjem sindikalnog pokreta položaj se radnika poboljšavao, i obratno. Sindikati su bili organizirana snaga radnika usmjerena na zaštitu ekonomskih interesa radnika. Akcijom sindikata radnici su dobili osamsatno radno vrijeme, pravo na biranje radničkih povjerenika i pravo na sklapanje ugovora još prije Zakona o zaštiti radnika. Taj je zakon samo sankcionirao za područje čitave Jugoslavije ovaj običaj, uveden 1919. godine. Zakonom je radnicima zagarantirano i pravo na sindikalno organiziranje, i to je bilo dobro, jer s konsolidacijom kapitalističke jugoslavenske države buržoaska reakcija sve više napada tekovine radnika i pozitivno radničko zakonodavstvo, zahtijevajući njegovu reviziju.

Sprega vlasti s poslodavcima bila je tako snažna sila da je u mnogim krajevima radničko zakonodavstvo bilo obezvrijeđeno. Poslodavci ga se pridržavaju samo ondje gdje su radnici sindikalno organizirani, gdje ih snagom svoje organizacije uspijevaju prisiliti — putem kolektivnih ugovora — na poštivanje Zakona o zaštiti radnika, i utvrditi zarade dostojne ljudi. Posredovne ustanove za zaštitu radnika (radničke komore i njihovi organi) nikada nisu interevenirale samoinicijativno, već samo na poticaj nekog sindikata. Klasni sindikati (do 1929. Nezavisni sindikati, a kasnije ORS i URSSJ) zahtijevaju češće intervenciju nego drugi sindikati, formirani na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi. Ovi posljednji i nisu tražili pomoć, već su propovijedali da radnici moraju biti ponizni i skromni, zadovoljni s malim, jer »ima onih kojima je još gore«.

2. O obilježjima sindikalnog pokreta u Hrvatskoj međuratnog razdoblja pisala je mnogo B. Janjatović.⁵⁷ Ona je ukazala na političku

⁵⁵ Ministar socijalne politike dr Andrej Gosar kritizirao je § 36 Zakona o zaštiti radnika zbog spominjanja klasa. On čak ide tako daleko te smatra da treba ograničiti razvitak industrije i obrta kako bi se spriječilo nastajanje modernog proletarijata zapadnjačkog tipa, a iz istog razloga zahtijeva i decentralizaciju industrije (*A. Gosar*, Osnovni problemi naše socijalne politike, *Jugoslavenski državni almanah*, Beograd-Zagreb 1936, 11, 13). Godine 1923. Pašić je čak ukinuo Ministarstvo socijalne politike, ali je ono ipak ostalo zahvaljujući dru Dušanu Pelešu (*D. Peleš*, Ciljevi i putevi socijalne politike u Kraljevini Jugoslaviji, na i. mj., 18).

⁵⁶ Tu je uzajamnost uočio *Dragiša Lapčević*, te je 1928. izdao knjigu »Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji«.

⁵⁷ *B. Janjatović*, O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933-1941. godine, zbornik *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb 1968, 263-277; *ista*, Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933-1936. s obzirom na politiku KPJ, CSP, 1-2/1969, 7-53 i 1/1970, 105-134; *ista*, Hrvatski radnički savez 1935-1941, Zagreb

heterogenost i međusobni antagonizam pojedinih sindikata, na usitnjenost u širokom dijapazonu od komunistički i socijalistički orijentiranih sindikata do onih koji su djelovali pod utjecajem režima i građanskih stranaka, i na to kako je bilo nemoguće, iz tih razloga, ostvariti organizaciono jedinstvo sindikata.⁵⁸

Nakon proglašenja šestojanuarske diktature zabranjen je rad svih sindikata s političkom osnovom, te je tako i ilegalna Komunistička partija izgubila mogućnost djelovanja putem Nezavisnih sindikata. Ostavljajući po strani promjene programskih koncepcija, koje su doživljavali pojedini sindikati, možemo ustvrditi da su na sredini četrdesetih godina sindikati samo produžena ruka legalnih i ilegalnih političkih partija, da je ta praksa na području Hrvatske razvijenija nego na drugim područjima, te da je tu i polarizacija sindikalnog pokreta jača. U klasnim, pa i u reformističkim sindikatima djeluju socijalisti i komunisti (ORS i URSSJ); HRS je pod političkim utjecajem HSS-a koji u periodu od 1935. do 1941. znatno mijenja program, odlučujući sve sve više na suradnju s poslodavcima; u Jugorasi djeluje Jugoslavenska radikalna zajednica; u Radničkom strukovnom savezu jak je utjecaj klerikalaca.

Poslije 1937. vodeće su sindikalne organizacije HRS (omasovljen 1935) i URSSJ (u kojemu komunisti gotovo potpuno potiskuju socijaliste), koje zbog razlika u ciljevima sve teže ostvaruju akciono jedinstvo. To je osobito došlo do izražaja 1939. godine kada, pošto je HSS preuzeo vlast, HRS postaje režimski sindikat s ciljem ometanja klasnog radničkog pokreta.

3. Koliko je radnika bilo sindikalno organizirano i u kojim sindikatima? Zbog kontradiktornosti podataka ne možemo potpuno sigurno odrediti brojno stanje sindikalnog članstva, i to utoliko manje što je ono jako osciliralo u zavisnosti od poduzimanih akcija.

URSSJ. U URSSJ-u bili su organizirani po strukama industrijsko-obrtnički radnici i privatni namještenici. U početku su u URSSJ bili učlanjeni većinom kvalificirani radnici, ali pod utjecajem komunista i njihova nastojanja da se u sindikatima stvori masovna baza učlanjuju se u nj sve više nekvalificirani, pa i sezonski radnici.

Na području pokrajinske uprave URSSJ-a Zagreb registrirano je u ovom sindikatu 1929. godine 4128 članova, 1930. godine 6624 člana, 1931. godine 6784 člana, 1932. godine 6819 članova, 1933. godine 7073 člana, 1934. godine 9593 člana, 1935. godine 10.727 članova, 1936. godine 13.245 članova, 1937. godine 13.760 članova, 1938. godine 14.000

1972, doktorska disertacija, rukopis u Sveučilišnoj i nacionalnoj biblioteci u Zagrebu. Taj je rad znatno širi nego što govori naslov, jer su u njemu dane i karakteristike ostalih sindikalnih struja, a razvoj HRS-a prikazan je od njegova osnutka 1921. godine dalje; *ista*, Sindikalni pokret u razdoblju između dva rata i radnici-seljaci, ČSP, 1/1974, 23–37; *ista*, Radnička politika Hrvatske seljačke stranke 1921–1941, ČSP, 1/1973, 65–80; *ista*, KPJ i sindikati u Hrvatskoj u razdoblju 1929–1941. godine, *Naše teme*, 1969, 1154–1171. Osim radova koje spominje B. Janjatović u napisu »Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata«, ČSP, 1/1970, 149–159, svakako treba spomenuti i rad *D. Feletara*, Štrajkovi u Međimurju između dva svjetska rata, Čakovec 1975.

⁵⁸ B. Janjatović, HRS 1935–1941, n. dj., 14.

članova i 1939. godine 19.690 članova, i to na temelju prosječno uplaćene kvote članarine za 52 tjedna.⁵⁹ Iako su ti podaci nepotpuni oni govore o trendu rasta članstva ovog sindikata. Karakteristično je da se članstvo uvijek osjetno povećavalo u vrijeme štrajka ili tarifnog pokreta, te da nakon izvršene akcije relativno visoka sindikalna članarina djeluje na izlazak radnika iz sindikata, iako oni i dalje ostaju simpatizeri svoje organizacije. Bosiljka Janjatović zaključila je na temelju egzaktnih podataka da je većina članstva URSSJ-a bila organizirana u Zagrebu, i da su, bez obzira na članstvo, akcije URSSJ-ovih sindikata obuhvaćale više od polovice zaposlenih radnika.

ORS. U općem radničkom sindikatu, socijalističkom sindikatu Vilima Haramine, koji u rujnu 1939. prestaje s radom, bili su organizirani većinom dravno-šumski radnici, a do 1935. i tekstilni. Na teritoriju zagrebačke Radničke komore (to je područje sjeverne Hrvatske) u tom su sindikatu 1930. bila samo 3272 člana (od toga u Zagrebu 592), a u svibnju 1933. broj članova opada na 2985 (od toga u Zagrebu 376), te se sindikat postupno gasi.

Radnički strukovni savez, klerikalna sindikalna organizacija, imao je 1930. i 1933. godine 3047 članova, od kojih približno četvrtinu u Zagrebu.

Jugoras nije imao evidentnije članstvo, a ono nije posebice nigdje ni iskazano od 1936. do 1938. godine, kada on djeluje na području Hrvatske kao režimski sindikat.

HRS. Nakon svoga ponovnog uskrsnuća 1935. godine HRS je razvio naročitu akciju okupljanja radnika-seljaka, nadajući se da će tako lakše parirati komunističkim i socijalističkim tendencijama, te polazi od ideoloških postavki o nedjeljivosti radničkih i seljačkih interesa.⁶⁰ Budući da su više od polovice radništva sjeverne Hrvatske bili radnici-seljaci, moralo bi i članstvo u ovom sindikatu biti brojno. Međutim, broj članova HRS-a ne možemo uspoređivati s brojem članova URSSJ-a zbog različitog računanja članstva. HRS je kao svog člana računao svakog radnika koji se upisao u Savez, bez obzira na to koliko dugo plaća članarinu, pa je tako na prvi pogled imao znatno brojnije članstvo nego URSSJ. Želeći da u svoje redove uključi sve radnike-seljake HRS se s ORS-om i URSSJ-om borio za šumsko-pilanske, građevinske i tekstilne radnike. U ta je nastojanja uključio i *Gospodarsku slogu* kojoj je prepustio brigu o poljoprivrednim, šumskim, ciglarskim radnicima i o kirijašima.⁶¹ Prema izračunavanjima Bosiljke Janjatović HRS je 1936. godine imao prosječno

⁵⁹ Lj. Petrović, *Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929–1932. godine*, zbornik *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb 1968, 251–2. Iz ovog rada uzeti su podaci za godine 1929–1932. Podaci za period 1933–1941. uzeti su iz rukopisa B. Janjatović, *Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1933–1941*, 35–45 (rukopis u IHRPH), i rađeni su na temelju pojedinačnih podataka iz arhivskih fondova. Podaci za 1937. i 1938. u ovom njezinu radu nisu identični s podacima u njezinoj disertaciji *HRS 1935–1941*, 349, gdje je za 1937. navedeno da je bilo 15.000, a za 1938. 13.760 članova. Ostali se podaci slažu.

⁶⁰ B. Janjatović, *HRS 1935–1941*, 184.

⁶¹ *Gospodarska sloga*, 10. V 1937.

5489 članova, 1937. godine 9207, 1939. godine 9650, a 1941. godine 29.729 članova. Masovni sindikat postao je dakle očito istom onda kad je postao režimski sindikat.⁶²

Jačinu sindikata možemo rekonstruirati i na osnovi broja radničkih povjerenika. Iz podataka o izborima radničkih povjerenika vidimo da je Zagreb odista bio uporište komunističkih sindikata i da je u njemu sve do 1939. omjer radničkih povjerenika URSSJ-a i HRS-a 4 : 1. Godine 1936. od 862 radnička povjerenika na području Hrvatske URSSJ je imao 454, a HRS 265, ORS 52 i neutralni sindikati 33 radnička povjerenika. Godine 1938. na istom području URSSJ-ovi radnički povjerenici imaju neznatnu premoć u odnosu na HRS, 624 povjerenika prema 617. Jugoras ima 13, Radnički strukovni savez dva i neutralni savezi 42 radnička povjerenika.⁶³

Neutralni radnički savezi bili su *Savez grafičkih radnika*, koji je 1930. na teritoriju zagrebačke Radničke komore imao 1654 člana, od kojih samo u Zagrebu 1484,⁶⁴ i SBO TIČ, ali on, kao činovnička sindikalna organizacija, ne ulazi u okvir naših razmatranja.

Treba ukazati na to da je omjer snaga pojedinih sindikata jako oscilirao, ali, što se više približavamo drugom svjetskom ratu, sindikalna organiziranost radnika sve više raste s razvojem njihove društvene i klasne svijesti. Politički pristalice HSS-a učlanjuju se u HRS, a simpatizeri komunista u URSSJ-ove sindikate. Bilo bi zanimljivo proučiti evoluciju kapitalističkih privrednih odnosa i evoluciju utjecaja političkih stranka i sindikata na te odnose u Jugoslaviji, te istražiti odnose naših sindikata s raznim međunarodnim sindikalnim organizacijama.

4. Štrajkaška aktivnost ovisila je umnogome o sindikalnoj organiziranosti radnika. Međutim, štrajkovi i tarifni pokreti u sjevernoj Hrvatskoj još nisu dovoljno istraženi, osobito njihovi uzroci i rezultati, a nije ispitana ni struktura sudionika ni intenzitet.⁶⁵ To se osobito odnosi na štrajkove od 1929. do 1933. godine, koji su bili obrambenog karaktera, organizirani zbog snižavanja zarada ili uvođenja racionalizatorskih metoda, i obično se završavali slabim uspjehom.⁶⁶

⁶² B. Janjatović, HRS 1935–1941, 245.

⁶³ Ujedinjeni sindikati, 1937, 142.

⁶⁴ Lj. Petrović, Revolucionarni sindikalni pokret, n. dj., 251–2.

⁶⁵ Glavni doprinos istraživanjima tarifno-štrajkaških pokreta dala je B. Janjatović. Ona je u disertaciji HRS 1935–1941. obradila štrajkove i tarifne pokrete koje je vodio HRS, a u radu Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933–1936. s obzirom na politiku KPJ – one koje je vodio URSSJ, ali zbog ograničenosti obaju naslova na određen vremenski period mnogi problemi i dalje ostaju otvoreni, a istraživanja štrajkaškog pokreta nedovršena.

⁶⁶ Potrebu istraživanja štrajkaških pokreta do 1933. najbolje pokazuju dosadašnja istraživanja. Tako prema zabilježbi Inspekcije rada u 1929. na teritoriju Oblasne inspekcije rada u Zagrebu nije bilo štrajkova (Izveštaj Inspekcije rada i parnih kotlova Kraljevine Jugoslavije o njihovom poslovanju u 1928–1930. godini, Beograd 1931, 179, 187). Međutim, Lj. Petrović je utvrdila da je te godine bilo šest štrajkova, od čega tri u Zagrebu (Lj. Petrović, Revolucionarni sindikalni pokret, n. dj., 252). Prema Inspekciji rada 1930. bilo je na istom području tri tarifna i osam štrajkaških pokreta (Izveštaj Inspekcije rada... n. dj., 358, 365). Godine 1931. samo u Zagrebu bilo je osam, a 1932. sedam štrajkova (Izveštaj Inspekcije rada i parnih kotlova Kraljevine Jugoslavije o njihovom poslovanju u 1932. godini, Beograd 1934, 60).

Štrajkaški pokret od 1933. pa do drugoga svjetskog rata znatno je bolje obrađen zahvaljujući analitičkim istraživanjima B. Janjatović.⁶⁷

Prema njoj, štrajkovi sjeverne Hrvatske bili su sve do 1935. defenzivnog karaktera, iako je zemlja još 1934. izišla iz krize.

Godine 1933. bilo je u čitavoj Hrvatskoj svega devet štrajkova sa oko tisuću štrajkaša. Štrajkali su ponajviše obrtnički radnici.

U toku 1934. štrajkaški je pokret zahvatio i industriju. U Hrvatskoj je te godine bilo organizirano oko 40 štrajkova sa oko sedam tisuća štrajkaša, od čega samo u Zagrebu 11 štrajkova sa oko tisuću radnika.

Godina 1935. prijelomna je u štrajkaškom pokretu. Te godine nastupa privredna konjunktura, te radništvo navalnim štrajkovima i tarifnim pokretima nastoji prisiliti poslodavce na povišenje radničkih nadnica i spriječiti pokušaje njihova snižavanja. Ekonomskim zahtjevima sada se često pridružuju i politički, a kao rezultat pojačane aktivnosti KPJ na selu, radnike u štrajku sada često pomažu seljaci, iz čijih se redova i regrutiraju radnici-seljaci. U toku 1935. u Hrvatskoj je bilo organizirano 106 štrajkova sa oko 20.000 štrajkaša, od čega samo u Zagrebu 33 štrajka sa oko 4500 štrajkaša.

Najveći zamah štrajkovi su imali 1936, kada su ugrožavali čitav kapitalistički privredni sistem.⁶⁸ Te godine u Hrvatskoj je izbio 241 štrajk sa oko 40.000 štrajkaša (u čitavoj zemlji 397 štrajkova sa oko 87.700 štrajkaša), od čega samo u Zagrebu 69 štrajkova sa oko 15.500 radnika. Među zahtjevima za povišenje nadnica važno mjesto zauzimaju kolektivni ugovori kojima radnici nastoje osigurati svoja prava uz pomoć sindikalne organizacije. Često dolazi i do akcionog jedinstva sindikalnih organizacija, ali još češće vidimo kako uspjehe umanjuju antagonizmi i suparništvo između HRS-a i URSSJ-a.

Pokretanje štrajkova 1937. godine otežano je Uredbom o utvrđivanju minimalnih nadnica, sklapanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži. Zbog toga je na teritoriju Savske banovine — prema nepotpunim podacima — bilo samo 114 štrajkova s 23.276 sudionika u 1170 poduzeća.⁶⁹ U Zagrebu je te godine bilo organizirano 12 štrajkova u kojima su sudjelovala 8283 radnika.

Godine 1938. na štrajkaški pokret djeluje osim te uredbe i nova ekonomska kriza, iako znatno slabija i kraća od one na početku tridesetih

⁶⁷ B. Janjatović izradila je najprije kronologiju štrajkaškog pokreta u Hrvatskoj od 1933. do 1936 (neobjavljeni rukopisi u IHRPH), a zatim je rezultate tih istraživanja iskoristila u radovima citiranim u bilješki 4. Međutim, u svim tim radovima, osim u napisu Sindikalni pokret u Hrvatskoj između dva rata i radnici-seljaci, napose su obrađeni štrajkovi koje je vodio HRS, a napose oni koji su bili pod utjecajem komunista. Trebalo bi međutim razmotriti štrajkove s obzirom na regije, a ne s obzirom na pokretače, i ustanoviti zašto je intenzitet štrajkova na području sjeverne Hrvatske veći nego u drugim krajevima Jugoslavije. Ostale zadatke koji stoje pred istraživačima sindikalnog pokreta istakla je B. Janjatović u radu Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata, n. dj., 159.

⁶⁸ Vidi поближе B. Kvečić, Radnički štrajkovi 1936, Beograd 1937.

⁶⁹ To su podaci iz Statističkog godišnjaka za 1937. godinu, Beograd 1938, 330–331. U istom Godišnjaku na str. 332 doneseni su i podaci o štrajkovima za 1936, pa usporedbom dolazimo do zaključka da su, prema evidenciji B. Janjatović, štrajkovi u 1936. brojniji nego što je iskazano u Godišnjaku, a isti zaključak vrijedi svakako i za 1937. godinu.

godina. Te je godine na teritoriju Savske banovine, prema nepotpunim podacima, bilo 66 štrajkova s 9836 sudionika (u cijeloj Jugoslaviji 189 štrajkova s 31.606 štrajkaša).⁷⁰ Poslovna suzdržljivost u privredi izazvana pripojenjem Austrije i Sudeta Njemačkoj, a osobito nestašica tekstilnih sirovina nabavljenih do tada iz tih krajeva, odrazila se i na suzdržljivost u štrajkovima. Pod djelovanjem HRS-a dolazi sve više do otupljivanja sklapanjem kolektivnih ugovora, koji su u pravilu bili nepovoljni za radnike i već nakon nekoliko mjeseci zahtijevali reviziju. Sukobi između HRS-a i URSSJ-a sve se više zaoštravaju.⁷¹

Za godinu 1939. nemam za sada grupnih podataka o štrajkovima, ali je sigurno da se broj štrajkova ponovo povećava i da masovno zahvaća obrtničke radionice. Ranije sklopljeni kolektivni ugovori zahtijevaju hitnu reviziju uslijed rapidnog porasta troškova života. Treba istaći da se u tim štrajkovima aktivirao velik broj radnika, organiziranih i neorganiziranih u sindikatima, da je u njima sudjelovalo dakle sve više i sezonskih radnika, te radnika-seljaka.

Štrajkovi su svakako uzdrmali uvjerenje poslodavaca u njihov zaštićeni položaj, a to je osobito zapaženo na području sjeverne Hrvatske, gdje su štrajkovi bili najbrojniji i najintenzivniji u Jugoslaviji.⁷² Poslije štrajkova 1935. i 1936. poslodavci uz pomoć države nastoje da ne dođe do poremećaja »socijalne ravnoteže«, te moraju oprezno primjenjivati Zakon o zaštiti države kojim je bilo moguće nezaposlenog radnika osuditi zbog skitnje na tri mjeseca zatvora, a poslije izdržane kazne otjerati ga na prinudni rad. Sada se nezaposlenima pomaže prikupljanjem »socijalnog prireza«, organiziraju se javni radovi i skuplja zimska pomoć, pri čemu se osobito angažirao HRS. Država je i sada nastojala držati radničku klasu u pokornosti policijskim aparatom, evidencijom s pomoću radničkih knjižica i sl., utoliko više što je buntovnost radništva iz godine u godinu sve više rasla, paralelno s rastom privrede.

Zanimljivo je da su prve štrajkove još u toku trajanja velike svjetske krize započeli obrtnički radnici, i da su ti štrajkovi bili opasniji, jer su

⁷⁰ Isti izvor.

⁷¹ Iz disertacije B. Janjatović vidimo opseg štrajkova koje je vodio HRS i uočujemo da su rezultati, postignuti tim štrajkaškim i tarifnim akcijama, minimalni. Akcije URSSJ-a bile su znatno žešće, pregovori oštrij i dugotrajniji, ali i rezultati bolji. Osim toga, štrajkovi URSSJ-a odlikuju se velikom masovnošću. Tako su u razdoblju 1937–1938. u Zagrebu URSSJ-ove organizacije provele 18 štrajkova i 43 tarifne akcije u kojima je sudjelovalo 16.100 radnika, a 1938–1939. godine 12 štrajkova i 42 tarifna pokreta s 9317 sudionika (B. Janjatović, O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima... , n. dj., 276). Treba istaći i proces polarizacije sindikalnog pokreta, koji je u ovo vrijeme na području sjeverne Hrvatske gotovo dovršen. URSSJ postaje čisto komunistički sindikat, čije članove sve češće progoni policija. U isto vrijeme HRS sitnim ustupcima zadovoljava radnike, a zapravo pomaže vlastima – iako sam još nije na vlasti – da očuvaju kapitalistički poredak, razotkrivajući tako svoju građansku strukturu.

⁷² Stvorivši niz udruženja privrednici su već dvadesetih godina jedinstveno nastupali prema radnicima. Na početku tridesetih godina oni učvršćuju svoje redove stvaranjem prinudnih udruženja i jačim zbijanjem obrtnika u Obrtničkoj, trgovaca u Trgovačkoj i industrijalaca (1939) u Industrijskoj komori. Za vrijeme štrajkova štrajkaši se potkraj tridesetih godina sve češće sukobljavaju s organiziranim poslodavcima, a ne više s individualnim privrednicima, što znatno otežava štrajkašku borbu s obzirom na Uredbu o arbitraži i postupcima mirenja prije štrajka.

bili uočljivi. Štrajkovi obrtničkih radnika, osobito obučara, krojača, pekara i građevinara, remetili su normalan tok svakodnevnog života u gradovima, te su obično za hitno rješenje spora bili zainteresirani i sitni građani.⁷³ Osim toga, to su uglavnom kvalificirani radnici, što ukazuje i na razvijeniju klasnu svijest.

Sve te pojave nisu još dovoljno dubinski istražene. Veoma je interesantna teza upravitelja Burze rada u Beogradu Krmpotića da je sezonski karakter industrije u agrarnim zemljama jedan od uzroka revolucionarnosti radničke klase, pa da je osnovna potreba stabilizirati industrijsku i obrtničku djelatnost i osloboditi se sezonskih talasanja, čime će se smiriti i radnička klasa, uljuljana osjećajem sigurnosti.⁷⁴

ZAKLJUČAK

Položaj radnika sjeverne Hrvatske bio je ovisan o mnogim faktorima. U ovom radu vjerojatno nisu obrađeni svi ponderi relevantni za određivanje tog položaja. Osim toga, svi ponderi nisu obrađeni jednako. Od nekih autora uzeti su dijelovi analiza i prezentirani kao osnova za sintezu (radovi A. Benka Grada). Neki faktori nisu dovoljno sintetizirani (prosječne nadnice osiguranika). Položaj radnika na radu nedovoljno je obrađen, a mogao bi se napisati niz rasprava na tu temu (kršenje Zakona o zaštiti radnika). Nedostatak monografskih radova o privredi Hrvatske uopće i pojedinih privrednih grana posebice odražava se na nedovoljnoj konkretizaciji situacije u kojoj su živjeli radnici, i taj nedostatak nije bilo moguće otkloniti.

Po realnim nadnicama položaj radnika bio je najbolji za vrijeme velike svjetske krize, koja na našem području punom žestinom izbija tek 1931. godine. Zahvaljujući jeftinim poljoprivrednim proizvodima 1934. godine jugoslavenski je radnik živio bolje od talijanskog radnika, a istu pojavu zapažamo i u drugim agrarnim zemljama u odnosu na industrijske zemlje. Nakon velike svjetske krize realna nadnica radnika opada, i to nezaustavljivo usprkos obrambenim, a zatim i navalnim štrajkovima, pa je 1939. za desetinu niža nego 1930. godine.

Kretanje troškova života odražava situaciju na području Zagreba, zato se Arthur Benko Grado bavio njome. Zbog toga i realne nadnice vrijede uglavnom za zagrebačko područje. Kretanje nominalnih nadnica u suprotnosti je s kretanjem troškova života: više cijene hrane na području sušačkog okružnog ureda izravnale su se višim prosječnim nadnicama u odnosu na osječko područje, gdje je odnos obratan, i hrana vjerojatno

⁷³ Godine 1936. u Savskoj banovini bilo je 68 grupnih štrajkova obrtnika koji su zahvatili 1420 poduzeća s 12.614 radnika, pri čemu je bilo izgubljeno 9 milijuna nadnica (Izveštaj Obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1936, Zagreb 1937, 112). O angažiranju građana prilikom štrajka u gradovima najbolje svjedoči slučaj Bjelovara. Zbog štrajka bjelovarskih obučarskih radnika koji su sistemom »rada na sic« bili eksploatirani i sami i njihove obitelji, došlo je do protesta bjelovarskog građanstva, koje zahtijeva normalno prijavljivanje tih vrsta radnika socijalnom osiguranju i uobičajenu satnicu.

⁷⁴ M. Krmpotić, Pitanje nezaposlenosti u gradu i selu i njeno produktivno suzbijanje, *Socijalni arhiv*, 1940, I-153.

jeftinija. Na formiranje nadnice djelovao je i opseg ponude radne snage, ali još više struktura privrede, angažiranost stranog kapitala i ostali faktori među koje svakako treba uključiti i udio radnika-seljaka u ukupnoj radnoj snazi.

Životni standard radnika bio je na granici bijede, ili ispod nje ako je radnik bio oženjen, i ako je živio isključivo od svoje radničke nadnice. Više od 50% radnika imalo je dvojaki prihod: to su bili radnici-seljaci. Njihov standard bio je podnošljiv, i znatno se razlikovao od standarda pravih gradskih proletera, iako su i među njima postojale velike gradacije u zavisnosti od ukupnih prihoda.

Što se tiče položaja na radu, radniku-seljaku bilo je teže nego gradskom radniku. Radnik-seljak radio je u rudnicima, ciglanama, šumama i u tekstilnim tvornicama. Redovito je bio slabije sindikalno organiziran i manje klasno svjestan zbog nedostatka proleterskog iskustva. Poslodavci su ga u pravilu više iskorištavali, i bez iznimaka kršili gotovo sve pozitivne odredbe radničkog zakonodavstva. U tome je poslodavce pomagala vlast, i ta je sprega jačala iz godine u godinu, paralelno s jačanjem i prodiranjem kapitala srpske buržoazije na hrvatsko područje. U tom razdoblju ovoj se sprezi priključuje i hrvatska buržoazija, kod koje je klasni interes prikriven nacionalnim akcijama. Tako ujedinjenom frontu poslodavaca nisu se mogli suprotstaviti sindikalno razjedinjeni radnici, i buržoazija na vlasti stavlja radnike sve više pod svoju kontrolu (nadnice, radničke povjerenike).

Razlike u položaju radnika usmjeravaju naš interes i na druge društvene slojeve. Trebalo bi svakako proučiti i ponašanje drugih društvenih slojeva, jer se položaj naših poslodavaca, koji su većinom raspolagali malim kapitalom, veoma razlikovao od velekapitalista u razvijenim kapitalističkim državama koji su poduzećima upravljali putem raznih tehničkih struktura, a mnogi su živjeli od rente. Kod nas je rentijera bilo relativno malo. Bilo bi zanimljivo proučiti i poreska opterećenja pojedinih društvenih slojeva u Jugoslaviji, jer se kapitalistička država koristila i tim sistemom eksploatacije siromašnijih društvenih slojeva uvodeći brojne potrošarinske poreze na robu koju je konzumirala radnička klasa.

SUMMARY

POSITION OF THE WORKERS IN NORTH CROATIA DURING THE SAVA BANDOM (1929-1939)

Position of labour force is a very complex phenomena. Many workers, particularly workers-farmers, had more sources of income, so their position out of work differed much. In the present paper, written as the twelfth chapter of still unpublished dissertation "The position and structure of the working class in north Croatia (the Sava Bandom) from 1929 to 1939", defended in 1978 at the Faculty of philosophy in Zagreb, the workers' position is discussed through: 1. workers' earnings and wages; 2. life expenses, with the analysis of all the ponderers involved in these expenses (food, clothing and footwear, lighting and fuel); 3. position of workers at work and protective labour legislation; 4. the intensity of trade unions activity.

The existing statistics of the Central Administration for Social Insurance of the Workers, as well as the statistics published by Arthur Benko Grado in Indexes and in the Poal about workers' wages and earnings in the industry give us a lot of informations concerning the income of workers and life expenses of the worker and his family. However, these data are still deficient to let us make a uniform conclusion as to the position of workers as a united category, because the position of workers of every particular economic branch varies depending on immediate economic situation in Yugoslavia and on the world market. In this paper the presentation of the workers' position has been omitted, only common characteristics of all the workers are given.

The working class had the highest real wages during the great world crisis, for the food then had been cheap. After the crisis real wages of the workers began to fall down and, in spite of strikes - at first defending, later attacking - and rates movements, they fell unstopably. Consequently, in 1939 they were for a tenth lower than in 1930. Regarding his position at work, the worker-farmer employed in mine, brick plant, or one working as a logger or at the sawmill, was in much worsen situation than a town worker, but his standard of living, owing to his double income and smaller need to buy food charged with various taxes, was higher. There were more than 50% of workers-farmers and they represented an important layer in the working class of northern Croatia.

The position of workers and the trade union movement were linked to each other. Trade unions were an organized power of workers, aiming at the protection of economic interests. Trade unions activity induced the development of efficient labour laws in Yugoslavia, although the labour legislation in Yugoslavia was never fully respected. It had been expecially violated during the dictatorship and the world depression, when the authorities connected still closser with the employers. After a short pause - when the workers by strikes and rates movements in 1935 and 1936 slightly improved their position - there came a new turn in our social policy and in labour legislation, namely the imitating of the fascist methods. Rights of the working class were ever more restricted, and the trade union movement was being crudely driven into the frames that fitted the ruling bourgeoisie. This process reached its top during the Bandom of Croatia, which came into being in summer 1939.